ISSN 2278-3199

Volume - 02, Issue - 01, January - June, 2013.

A Half Yearly Peer Review Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 02, Issue - 01, January-June, 2013.

A Half Yearly Peer Review Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor & Head Department of Sociology,

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,

Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Review Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,
Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.
Editor: Dr. Rahul Bhagat,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -
Dr. Pradeep Aglave, *Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head, Dept. of Sociology, Tilak Maharashtra University, Pune (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Head Dept. of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Head, Dept. of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. A. P. Jadhao, *Head Dept. of Sociology, Lemdeo Patil College, Mandhal Dist. Nagpur.*

Editorial Board Member -
Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. K. B. Wasnik, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -
Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Baban Meshram, *Head, Dept. of Sociology,N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.*
Dr. Sushma Bageshwar, *Head, Dept. of Socio., Gadgebaba College, Hingna Dist. Nagpur.*
Dr. S. D. Pawar, *Head, Dept. of Sociology,N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Socio.,Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Socio., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jaindra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. D. T. Shende*, Deptt. of Socio., Mahatma Gandhi College, Parshiwani.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Prof. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मार्च पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 ऑक्टोबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध / लेख मराठी / हिंदी / इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–10 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत व सदस्यत्वाचा अर्ज स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ कमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ कमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख / शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अॅन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer Review Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Subject	Authors	Page
1	Foreign Minister Krishna's Faux pas at UNSC	Dr. J. V. Gavai	...1
2	Bankers' Perspectives On E-Banking	Prof. Ashok Mande	...4
3	Representation of Indian Women in the Parliament and the Gender biased approach of Indians.	Dr. D. D. Kapse Dr. Nilima Kapse	...7
4	Malnutrition among Tribal Women and Children in Aurangabad District.	Manisha Dhanedhar Dr. S. S. Narwade	...10
5	Stock Exchange	Hitesh Kalyani	15
6	भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द धरणामुळे विस्थापित होत असलेल्या विस्थापितांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्यां.	डॉ. राहुल भगत	...20
7	दीक्षाभूमी – सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ.	डॉ. दिपक पवार	28
8	जागतीकीकरणाचा भारतीय ग्रामीण संस्कृतीवर होणारा परिणाम	प्रा. एस. पी. झांबरे	...32
9	नैसर्गिक विस्थापन आणि भारत	प्रा. प्रदीप गजभिये	...35
10	आदिवासी हलबांची संस्कृती, परंपरा, देव व सांस्कृतिक बदल	प्रा. साधना मौंदेकर	...37
11	बौध्दांच्या सामाजिक जाणिवा	प्रा. नलीनी बोरकर	...39
12	मानवाधीकार आणि महिलांच्या प्रश्नांची वास्तविकता	प्रा. ज्योती खंदारे	...47
13	सुक्ष्मवित्त आणि स्वंयसहायता बचतगट	प्रा. कविता लेंडे	...51
14	औरंगाबाद शहर के महिला पुलिसकर्मियों की भूमिकाओं से संबधीत समस्याओं का समाजशास्त्रीय अध्ययन.	प्रा. प्रमिला भुजाडे	...57
15	गोंदिया जिले मे ग्राम पंचायतो व्दारा ग्रामीण क्षेत्रों का आर्थिक एवं राजनितीक विकास.	डॉ. शारदा महाजन प्रा. रविन्द्र रहांगडाले	...62
16	विश्व भाषा के रूप में हिंदी	डॉ. राजेन्द्र मालोकार	...65

संपादकीय....

प्रिय वाचक,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागा तर्फे प्रकाशित करण्यात आलेल्या पहिल्या आणि दुस-या अंकाचे आपण उत्स्फुर्त स्वागत केले. त्यासाठी आपले हार्दिक आभार. प्राध्यापकांच्या व्यवसायात अलिकडे संशोधनाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच संशोधन पेपर चांगल्या जर्नल मध्ये प्रकाशित होणे हे सुध्दा तितकेच महत्वाचे आहे. प्राध्यापकांची ही अडचण लक्षात घेवूनच आम्ही हा प्रयत्न सुरू केला आहे. आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झाले आहे. अगदी ग्रामीण भागात अध्यापनाचे कार्य करणा-या प्राध्यापकांनी सुध्दा आमच्या जर्नल साठी आपले पेपर पाठविले आहेत. त्यासाठी या नव्या सदस्यांचे आपल्या परिवारात हार्दिक स्वागत.

यानंतरचा अंक डिसेंबर - 2013 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतन मसराम	**डॉ. राहुल भगत**

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – 441912
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 08857078577

Volume – 02, Issue – 01, January - June, 2013. / ***ISSN 2278-3199***

Foreign Minister Krishna's Faux Pas at UNSC

Dr. J. V. Gavai, Department of Political Science, R. T. M. N. U., Nagpur (M.S.)

A news was published in most of the leading national dailies of India and also electronic media had flashed the same under captions of 'Indian Foreign Minister Reads Wrong Speech' and 'Nothing wrong in Gaffe at UN Speech ! Krishna', respectively on 12th & 13th of Feburary 2011. Having read out the aforesaid news and watched the same on NDTV and other TV Channels respectively on 12th & 13th February 2011, I was virtually shocked with anger on the goof of buffoon like S.M. Krishna a foreign minister of India. Perhaps this might be the reaction of the sensible readers and T.V. watchers on the shameful action of S.M. Krishna that too at the platform of world body.

In a nutshell, the nature of gaffe of foreign minister Krishna was that on Feb. 12th 2011 he was invited at United Nations Security Council's meet to discuss and deliberate on the issue of 'Security & Development'. At present India occupies seat in Security Council as non-permanent member. When Krishna's turn came he got up and began to read speech. After reading speech about 3 to 5 minutes, India ambassador at UN Shri Hardeep Singh Puri realized that Foreign Minister of India Shri Krishna was reading wrong speech and suggested Krishna with request to read his own speech and brought to his notice that the speech he was reading that was the speech of Foreign Minister of Portugal Luis Amado. Portuguese Foreign Minister had made certain references about Portuguese language in his printed speech even then Krishna did not understand that he is reading wrong speech.

Next day while giving clarification for his faux pas he brazenly said that nothing is wrong in it, as there were many papers before him and by mistake he picked up Portuguese Foreign Minister's Speech who had delivered extemporary speech at UN just before Krishna at UNSC forum. Here question arises that a person who is responsible minister of Government of India, a member of cabinet, chief of the foreign ministry, a responsibility and accountability lie on whose shoulder, on the basis of application of intelligence and tact to conduct international relations, change unfavorable opinion of the world and adjust to the foreign policy of India is deserving for the post? As a matter of fact, a person who is at the helm of foreign affairs must deserve, he must have strong power of observation, he must have a capacity to observe the situation scrupulously and take instant decision in the interest of the nation, and he must have capacity to analyses and assess the situation. Does S.M. Krishna hold all above mentioned qualification and qualities to be an effective foreign minister who has not only ridiculed India but made India a laughing stock that too at a global forum is very serious matter and every Indian who is sensible enough feel ashamed?

Astonishingly, further Krishna clarified that Portugal's foreign minister dropped his written speech and delivered extemporary speech that is why he picked up wrong speech. To deliver extemporary speech, requires through perception, comprehension, contemplation and knowledge about the subject, event or the cosmos. Foreign Minister of Portugal has proved his metal by

way of delivering extemporary speech at UNSC. When India is claiming that is emerging as world power then why these qualities are not seen in Krishna which are seen in Portuguese foreign minister.

Whether Krishna and such type of politicians are of the opinion that minister's post is for occupying the chair without caliber and seriousness or for doing merely formalities or these posts are exclusively reserved for social, economic and political bullies for their enjoyment or reckless politicians have taken for granted the people, society and nation. These are the some of the questions in the minds of enlightened citizens and they are to be answered by the need of the government i.e. Prime Minister Dr. Manmohan Singh and Congress Party bosses.

As a matter of fact, foreign affairs ministry is so sensitive portfolio of the Government of India and directly working under the control and guidance of foreign minister. It is a fact that good or bad relationship with neighboring countries as well as rest of the world and favorable or unfavorable relations i.e. friendly, peaceful or warlike depend on the efficiency, sane leadership and acumen of the foreign minister. If we peep into the history of foreign relations we will come to know that in the past hardly there were ablest foreign ministers who earned name and fame, protected nation interest mitigated enemity with neibouring as well as other nations of the world. We have more enemies rather than friends. In Indian subcontinued India is virtually surrounded by enemy nations. Under pressure of US & European powers, India is vitually dancing at the tunes of capitalist nations under the garb of policy of LGP which is not conducive and in the interest of 85% population of backward classes.

But this policy was designed, adopted and very efficiently implemented to impoverish the majority of backward classes under the nefarious influence of dirty and corrupt politicians, top ranking bureaucrates, members of high judiciary and business houses who belonged to Brahminical social order. Further their one and only agenda is to ruin 85% backward classes and kill the nation. Krishna is one of them, known for luxurious life style lackadaisical attitude, not well versed with his portfolio, lacking in efficiency and shameless. Krishna as foreign minister brazenly exhibiting his poverty of knowledge at the world forum (UNSC) ridiculing and making India a laughing stock.

Day by day tendency of recklessness is growing on the part of decision makers, policy makers and they are taking parliament, state legislatures, national and international meets for granted and they feel that nobody bothers about for their stupid behavior and which put the nation into tremendous loss. Moreover, they feel that they are not answerable to anyone and keep them on the post is an inevitability and helplessness either on the part of heads of the governments as well as party supremos.

Barring few exception it has been frequently observed over the years that most of the ministers (politicians) are insensitive, inefficient, and corrupt and without perception. They have nothing to do with the welfare of the people and development of the society. Most of their time is wasted in doing face make up, changing of dresses thrice a day has been their daily routine.

Former Home Minister Shivraj Patil was sacked for his inefficiency when terrorists attacked Mumbai instead of taking urgent

decision be gone to his residence to change his dress. After general elections in 2009 for Lok Sabha when UPA II Government at Centre was formed foreign minister Krishna preferred to stay at 5 Stars Hotel in Delhi rather that to stay at his government bungalow along with his deputy the then foreign minister of State Shashi Tharoor at the cost of State exchequer where money comes from the labour of the tax payers. It would not be wrong to say that these politicians are made arrogant because of their influence in corridors of power, their social, economic and political capacity to influence party and government and their direct nexus with head of the government by virtue of their belongingness to BSO.

From these examples it becomes apparent that politicians are wielding power only for enjoyment, amassment of wealth, and promotion of corruption in every walk of like and taking people, society and nation for granted. Dr. Babasaheb had rightly said that politics has become a king of sewage system intolerably, unsavory and insanitary. Those who are at the helm of the affairs belonging to BSO have desecrated our democracy. These stubborn politicians are of this opinion that politics has nothing do with morality and politics can be practiced without morality. Such type of political culture has come to stay in our country. As a result, democracy including all the democratic institutions have terribly injured only due to their immoral unconstitutional behavior. There is total lack of constitutional morality in our political system.

Even after committing faux pas at world forum (UNSC) Krishna justified that nothing wrong in it and such incidences often occur. That indicates his brazen attitude and he is not at all sensitized on public matter and public policy. Recently Prime Minister of India Dr. Manmohan Singh had invited editors of print and electronic media's press conference at New Delhi on the issue of smooth running of parliament in the background of obstruction in the functioning of parliament by opposition declared that he (Dr. Manmohan Singh) will show zero tolerance towards the ministers' inefficiency and corruption. Now, the time has come for the prime minister to expel S.M. Krishna, external affairs minister in order to fulfill his promise given at the time of press conference. In case the Prime Minister is weak or reluctant and cannot assert, then congress party President should ask the prime minister to remove Krishna for his Faux Pas and subsequently for his inefficiency, incapacity and insensitivity. Because there is an urgent need on the part of opposition parties, pressure groups and enlightened citizens to bring perpetual pressure against corrupt immoral and inefficient politicians for ousting these buggers in order to pave way for healthy democracy in our country.

BANKERS' PERSPECTIVES ON E-BANKING

Prof. Ashok k. Mande, C. P. & Berar E.S. College, Tulsibag, Mahal, Nagpur, Mob.9373244962

The present paper is the outcome of an empirical study conducted with the objective of investigating bankers' views regarding ebanking. It covers bankers' perspectives on e-banking activities of respondents, impact of e-banking and promotional measures used by banks to promote ebanking. The survey data used in this research are collected through a questionnaire in Northern region of India by administering to 192 bankers. The bankers are convinced that e-banking helps in improving the relationship between bankers and customers and that it will bring patent improvement in the overall performance of banks.

Keywords: e-banking, promotional measures, banking industry, retention rate, bankers' perspectives.

I. Introduction:- Tremendous progress in the field of information technology has reduced the world to a global village and it has caused unprecedented change in the banking industry. Huge developments in the technology of telecommunications and electronic data processing have further stimulated these changes. Automation has revolutionized financial and banking sectors globally. Apart from branch banking in the brick and mortar mode, click and order channels like internet banking, ATMs, tele-banking and mobile banking are now in vogue. Customers can view the accounts, get account statements, transfer funds, purchase drafts by just making a few key punches. Availability of ATMs and plastic cards to a large extent make it necessary for customers going to branch premises. Smart Cards with an embedded micro-processor chip have brought about revolutionary change. Electronic Data interchange (EDI) is another development that has made its impact felt in the banking arena. Transaction costs have fallen down, productivity has tremendously improved, new banking products and services have entered the market.

E-banking is the term that signifies and encompasses the entire sphere of technology initiatives that have taken place in the banking industry. E-banking is a generic term making use of electronic channels through telephone, mobile phones, internet etc. for delivery of banking services and products. The concept and scope of e-banking is still in the transitional stage. It increases efficiency in the sphere of effective payment and accounting system thereby enhancing the pace of delivery of banking services considerably. It allows customers to access banking services electronically such as to pay bills, transfer funds, view accounts or to obtain any banking information and advice. E-banking also facilitates new relationships with customers, regulatory authorities, suppliers and banking partners with digital-age tools. For example, customers and bank relationships will become more personalized, resulting in new modes of transaction processing and service delivery. Now, banks are faced with a number of important issues, for example how to take full advantage of new technology, how e-banking change the ways customers relate with the service provider, etc. The

banking industry has been considerably influenced by expansion of technology.

Benefits of E-Banking:-

E-banking helps us in overcoming the drawbacks of manual system, as computers are capable of storing, analyzing, consolidating, searching and presenting the data as per the user requirements with lot of speed and accuracy. Number of benefits accrues to the various parties with the development of ebanking.

To the Banks

- E-banking services help in increasing profits.
- E-banking provides competitive advantage with boundary less network to the banks.
- Due to e-banking banks carry on business less with paper money and more with plastic money; have online transfer of funds, thus economizing on the cost of storage of huge stocks of currency notes and coins.
- By connecting with ATM and PO terminals, risk of cash overdraw can be eliminated in case of ATM credit and debit cards.
- E-banking websites can act as a revenue earner through its promotional activities.
- Customers can avail e-banking facility from anywhere, therefore saving the need not to invest more on building infrastructures.
- Websites that offer financial convergence for the customer will create a more involved banking customer who will more frequently utilize the banking websites.

To the Customers:-

- E-banking provides 24 hours service to the customers for cash withdrawal from any branch.
- Quick and steady access to information.
- Online purchase of goods and services and payments can be made for various purposes.
- The customer can view his account balance, can get a statement of his account, can apply for loans, check the progress of his investments, review interest rates and collect other important information.

To the Merchants, Traders, etc.:-

- It ensures assured quick payment and settlement to the various transactions made by the traders.
- It provides a variety of services to the businessmen on par with the international standards with low transaction cost.
- Cost and risk problems involved in handling cash which are very high in business transactions are avoided.
- It leads to the growth of global and local clientele base with the development of e-Banking.
- Other benefits include improved image, improved customer service, eliminating paper work, reduced waiting costs and enhanced flexibility.

This paper is an outcome of an empirical study conducted with the objective of gaining bankers' views regarding e-banking. The paper consists of four sections besides introduction viz. review of literature; research methodology; results & discussion and conclusion.

II. Research Methodology

Objectives of the Study: - The objectives of the paper are (i) to study bankers' perspectives on e-banking activities of respondents, (ii) impact of e-banking on banks (iii) promotional measures used by banks to promote e-banking. Bankers' perspectives on ebanking activities of

customers encompasses: frequency of adopting e-banking services by customers on persuasion of bankers and on their own, age groups and occupations preferring e-banking services, access rate, retention rate of ebanking customers and switch over rate of bank customers from traditional banking to e-banking. Impact of e-banking on relationship between bankers and customers and on overall performance of banks also forms an important part of the analysis. Bankers' viewpoints on promotional media used by them to promote e-banking are covered in the last objective.

This study includes both primary a well as secondary data collected from 240 bankers equally representing public sector banks, private sector banks and foreign banks in northern India with the help of well-drafted and pre-tested structured questionnaire. Eleven public sector banks, four old private sector banks and four new private sector banks and five foreign banks have been included in the study. Total 192 responses were received from the branch managers and finally used in the study by following convenience sampling technique. The secondary information has been obtained from the reports of RBI, different banks, websites, magazines, journals and newspapers to study the relevant aspects. The data was analyzed using frequency distribution.

Conclusion:- Regarding bankers' perspectives on e-banking activities of customers, the study reveals that there is not much awareness in Indian customers regarding use of ebanking services. But, the guidance and persuasion by bankers does promote the use of such services amongst the customers. There is greater incidence of ebanking usage among the middle age men (30 to 50 years of age); and women customers use such services much less frequently. Occupation-wise, the professionals, followed by business class, make more use of e-banking services. Bankers are satisfied regarding the retention rate and access rate of e-banking customers and they are also satisfied with switch over rate of customers from traditional banking to e-banking.

Regarding impact of e-banking, the study indicates that e-banking helps in improving the relationship between bankers and customers. The bankers expressed confidence that such bonds would bring improvement in the overall performance of banks. About different promotional measures adopted by banks to promote e-banking, the study discloses that banks mostly resort to the use of print media followed by internet, SMS on mobile, outdoor advertisements and television. Majority of the bankers believe that banks are wanting in providing sufficient guidance to customers for using e-banking services.

In order to make e-Banking more popular, banks must separate their customers based on demographic priority (i.e., age, gender, occupation etc.) and customize e-Banking services as per their needs and requirements. It is seen that banks are heavily dependent on print media to promote their services. It is felt they should supplement this media with other modes like hoardings, SMS, e-mail etc. to stimulate e-banking usage and create greater awareness. Additionally, they can also resort to video presentations at bank branches to project the user friendliness of their banking services in general and e-Banking in particular. We suggest that service providers who have to make strategies and decision should cash on

the benefits of e-Banking. Given the increased competition and pressures to cut expenses, banks need to attract and retain their customers by creating, maintaining and highlighting such attractive features of e-Banking. Moreover, the banks which are not providing e-banking till date can also gain valuable insights from the same. The willingness to use the e-Banking is directly related to the frequency of usage. There should be seminars/workshops/talks on the healthy usage of eBanking, especially for those who are ATM or computer illiterates.

References:-

www.rbi.com
www.google.com
E-banking journal

Representation of Indian Women in the Parliament and the Gender biased approach of Indians

Dr. D. D. Kapse, Samarth Mahavidhyalaya, Lakhani, Dist. Bhandara.
Dr. Nilima. D. Kapse, Vidharbha Mahavidhyalaya, Lakhani Dist. Bhandara. (M. S.)

Indian constitution gave equal rights to women. Women got right to vote. The vista of education got opened for women. Social security has been provided. Still the society remains man dominated society. Men feel proud of the fact. This must be the reason behind below 10% representation of women in the parliament. Ours is the larges democracy in the world. It is a very consistent and successful democracy in the world.

Introduction: - India is known to be one of the oldest cultures. When culture was striving hard to survive on the other parts of the globe, the *Sindhu* valley civilization prevailed with significant political and social scenario. India had *Rigveda, Yajurvada, Saamveda* and *Atharvaveda* when other countries were trying to sow the seeds of literature. That can be regarded as the finest literature we ever had. Indian culture gave equal importance to worship of nature and worship of women. India always saw women in the form of mother. Indians called her by different names like *'Annapurna', 'Matrushakti'*. This is India's major contribution to the world culture. We do not have God alone. We have Goddess as well. The study of Indian culture revels that India gave equal status to men and women. The whole system was arranged in such a nice way and there was no discrimination between men and women. It was the victory of women to a large extent. As the time passed by, Indians seem to have forgotten the glorious past. The life became fast and complicated. Gradually Indians forgot the place of women in the society. The involvement of women in the social activities got reduced. It happened very slowly. At last, the times came when women were deprived of decision taking power. The man dominated society emerged. Women began to loose the equality and men started treating them as subordinates. Half of the population began to suffer from inferiority complex. The French revolution brought the message of equality and brotherhood. The world realized the importance of women in all fields. In this respect, India is trailing far behind even after 64 years of independence. The present paper deals with the 'Gender

Bias' in the participation of women in the parliament.

Indian Women in Politics and Gender based discrimination (From Vedic Culture to 1947- A Review):- It is necessary to have a look at the past because India has got an ancient tradition. Vedic culture gave a suitable platform for the social, political, religious and economic growth. The India of today stands on the giant shoulders of its ancestors. The roots of today's culture can be found in the Vedic culture. Women had the right to study Vedas. *Lopmudra, Maitreyee, Apaltreyee* was very learned and eminent women. King *Janak* had a group of '*Bramhavadini* Women' in his court. *'Gargi'* was the chief of this group. Many 'Suktas' of Rigveda were drafted by women. *'Ghosha', 'Vishavavara', 'Lopmudra'* and *Apaalatreyee*' had contributed significantly to those '*Suktas*'. The founder of Buddha religion *Siddharth* was named after his aunt '*Mahprajapita Gautami'*. In the ancient time the *'Satvahan Rulers'* used to affix their mother's name before their name. For example: *'Gautamiputra', Saatkarni', 'Yadyashriputra'*. The most renowned ruler *'Chandragupta Maurya'* had inherited the name *Maurya* from his mother '*Mura'*. 'Mura' had equal share with *Chanakya* in the making of *'Chandragupta'*. King *Ashok* had sent his daughter *Sanghmitra* to Cyclone for preaching Buddhism. *Jodhabai* played a significant role in making India a secular state in the times of Akbar. In the similar way *Nurjehan* also contributed in the making of *Jehangir*. *Chhatrapati Shivaji's* source of inspiration was *Jijabai* and it was *Tarabai*, a lady, who had defeated *Aurangzeb*. The role of *Rani Laxmibai, Aruna Aasif Ali, Sarojani Naidu, Anne Bessent, Cap. Laxmi*, can never be forgotten. Unfortunately these are exceptional cases. Exceptions can not become a rule. Irrespective of the fact that there are some well known Indian female names on record, it can not be ignored that women have remained an unnoticed face in general. This is the harsh truth to digest.

The Gender biased Approach in the Representation of Women in Indian Parliament: - India got freedom in the year 1947. The constitution committee introduced a new constitution which was adapted by the nation on 26th January 1950. It begins with 'We the people of India'. There is no discrimination in the constitution on the basis of gender. The parliament came in existence as the top most faculty of the democratic nation. This parliament consists of the President, Loksabha and Rajyasabha. Although women had equal rights, only 10% of the parliament was acquired by women. It reflects the biased view of Indians toward women. It is, however, necessary to have a look at the stastical data regarding representation of women in the parliament.

Women's Representation in the Parliament Loksabha From 1952 to 2009

Sr. No	Year of Loksabha Elections	Total Seats	No. of Elected Women	%
1	1952	499	22	4.40
2	1957	500	27	5.40
3	1962	503	34	6.80
4	1967	523	31	5.90
5	1971	521	22	4.20
6	1977	544	19	3.50
7	1980	544	28	5.10
8	1984	517	44	8.50
9	1989	544	27	4.90
10	1991	544	39	7.20
11	1996	543	40	7.40
12	1998	543	43	7.90
13	1999	543	49	9.00
14	2004	543	45	8.20
15	2009	543	59	10.80

Women's Representation in Rajya Sabha

Sr. No	Year of Rajya Sabha Elections	Total Seats	No. of Elected Women	%
1	1952	219	16	7.30
2	1957	237	18	7.60
3	1962	238	18	7.60
4	1967	240	20	8.30
5	1971	243	17	7.00
6	1977	244	25	10.20
7	1980	244	24	9.80
8	1985	244	28	11.50
9	1990	245	24	9.70
10	1991	245	38	15.50
11	1992	245	17	6.90
12	1994	245	20	8.10
13	1996	245	18	7.30
14	1997	245	18	7.30
15	1998	245	18	7.30
16	2012	243	26	10.69

The data furnished above is sufficient to prove that irrespective of equal opportunities to women, the reality is very shocking. It is a reflection of the mentality of Indians in general. It also implies that Indians have become gender biased in last few centuries. It means that law should come in force for the equal rights of women. We have pleasant schemes for the women but fail to implement it. It is the high time that men should encourage women for active participation in the parliament and the society. The 'Women Reservation Bill' of 33% reservation to women in the parliament is pending since 1996. An effort needs to be made to make it 50% as the population of women in India is just half to the total population. This is the only way of giving justice to women.

Conclusion: - Indian constitution gave equal rights to women. Women got right to vote. The vista of education got opened for women. Social security has been provided. Still the society remains man dominated society. Men feel proud of the fact. This must be the reason behind below 10% representation of women in the parliament. Ours is the larges democracy in the world. It is a very consistent and successful democracy in the world. Then why do we trail behind in respect of women? This needs to be considered as a tragedy on the part of the nation. Men should take initiative for maintaining the balance. Men need to think positively for the justice of women. This is the need of the hour. If we want to lead the world like our ancestors, we should and must have equal women in our parliament. This is the duty of every citizen of India.

References:

1. *Marathi Vishvakosh* Vol. 18- Ed. Dr. Vijaya Waad
2. *Bhartiya Tatvadyanacha Vruddha Itihas* Vol. MANOHAR,2, Dr. Gajanan Narayan Joshi
3. History of the Freedom Movement in India Vol. III, IV – Chand, Tara
4. Constitutional History of India, Keith A.B.
5. The Early History of India, Vincent A. Smith
6. Ashoka & the Decline of the Mauryas, Romila Thapar
7. Constitution of India
8. www.IEC.in

Malnutrition among Tribal Women and Children in Aurangabad District

Dhanedhar, Manisha, Research Student, Dept. of Economics, D. B. A. M. U. Aurangabad, (MS)
Dr. S S Narwade, Associate Professor, Dept. of Eco. D. B. A. M. U. Aurangabad, (MS)
E-mail:ssnarwade22@gmail.com mob. No. 9423155867

The present research is an attempt to study the malnutrition among tribal women and children in Aurangabad district of Marathwada. We have also tried to study the implementation of various government schemes for the tribal women and children. We have selected total 75 families from 21 villages in Kannad Taluka of Aurangabad district for the study. It was found that most of the tribal families were unaware about government welfare schemes. The tribal women under study were not health conscious during the period of pregnancy. High incidence of illiteracy prevailed among tribal families, especially tribal women. It was also observed that majority of the tribal women were below 18 years of age at the time of marriage. This has resulted in high existence of tribal women and children malnourishment.

Key Words: Tribal Malnutrition, Women Malnutrition, Child Malnutrition

Introduction: Malnutrition is one of the burning issues confronted by many countries all over the world. In Asian countries, particularly in India, countless women and children can be observed under the grip of low-birth weight and malnutrition than any other region in the world. Almost every state or union territory of our country displays disturbing situation of women and children, especially from tribal community. India has not only large number of malnourished women it also has one of the highest proportions of malnourished women in the developing countries (Jose Sunny and K Navneetham 2008). Amrtya Sen (1982) found that incidence of malnutrition in female children is more as compared to male children in the Kolkata, Metropolitan Development Authority as recorded in data on food victims of 1978-79 as well as from a village sample in Birbhum district in West Bengal.

Study by Hatekar (2004) observed that the state like Maharashtra has a relatively higher incidence of malnutrition, running across the rural-urban divide. According to Nair (2007) near about 37 million Indian children below the age of three are underweight. Similarly high proportion of malnourished women has also been observed. Early marriages, pre-matured births, lack of nutritious food for mother during pregnancy etc. are the important reasons for the both the child and mother malnourishment. According to National Family Health Survey (NFHS) 1998-99, "almost half the children (47 per cent) under [the age of] four are malnourished and 18 per cent are severely malnourished. A Study by Garg (2006) in Chhattisgarh observed 55 per cent of the children less than four months of age are excluded from breastfeed and 55 per cent of the tribal women are undernourished.

According to National Family Health Survey 2005-06, about 65 per cent women from scheduled tribe communities suffered from anemia. This is the reason that malnourished mothers affect the health of children and 26 per cent of ST children

under the age of four suffer from malnutrition.

Thorat Sukhadev (2011) analyzed the malnutrition among SC/ST and OBCs child and women. His study was based on secondary data from NFHS-3, conducted in the year 2005-06. He presented inter-social group inequalities in malnutrition level among children, women and men through relevant indicators in rural area in India. He found that nutritional problem is serious among children, women and men from the excluded groups of scheduled tribes, scheduled castes and other backward classes. Thorat S. suggested various programmes and policy to reduce malnutrition or under nutrition like provision of free meals in government school and the anganwadi centers, improve the availability of and access to quality health care, to provide of iron and folic acid (IFA) tablets to pregnant women. Lastly he promoted equal and non-discriminatory access to assets and employment, education to mothers and children from socially excluded groups and religious minorities.

There are very few studies about tribal women and children malnutrition in Marathwada. The present research is an attempt to study the malnutrition among tribal women and children in Aurangabad district of Marathwada. We have also tried to study the implementation of various government schemes for the tribal women and children.

Research methodology: We have selected total 21 villages in Kannad Taluka of Aurangabad district on the basis of systematic random sampling method. Only those villages are selected for the study in which the tribal population of the village is 200 or more according to 2001 census report. Accordingly, the data about malnourished women and children in respective villages were collected from the record maintained at 'Anganwadi' centers and the required primary data were collected from these families through interview schedule. We selected total 75 families from 21 villages having malnourished women and children for this study.

Results and Discussion: We surveyed total 75 families from the 21 village in Kannad taluqa of Aurangabad district. The study found that 40% of the families are involved in agriculture cultivation, whereas 60 % families are daily wagers or involved in some seasonal jobs like sugar cane cutting or brick making. Infrastructure development was observed to be poor in these villages. The roads were kacchha and that too in damaged condition. Out of 21 villages under study nine villages have health centers of which three are Primary Health Centers (PHCs) and seven villages have sub-PHCs.

It was observed that out of 21 villages 20 villages were reported to have Aganwadi center. Most tribal families are not aware about government welfare schemes. Study also shows that only 61.33% families take the benefits of ration shops.

The tribal women under study were not health conscious during the period of pregnancy. Out of 72 women we surveyed only 55 women registered themselves at Primary Health Centers (PHCs) before delivery.

Only 24 women out of 72 had their anemia check up. It was observed that in fifty per cent of the in tribal families, there is a breastfeeding on the third day of delivery and this custom is followed because of lack of proper education. To avoid malnourishment a child must breastfed

within half an hour of birth which is, in most of the cases, was delayed up to three days. Physical weakness of tribal women has also affected their breast feeding capacity.

Table No 1
Age and Education in Tribal Mothers

Total Mothers	Age of mothers		Education		Illiterate	Nature of Malnutrition	
	Below 18 years	Above 18 years	1 to 7	8 to 12		Under malnutrition	Severe malnutrition
72	51	21	19	04	49	11	08
Source: Data is compiled from the primary survey carried out in 2013.							

Table no.1 shows the age and education level among tribal women who are either mother or to expected mothers. It shows that out of 72 mothers 51 mothers are below 18 years whereas only 18 mothers were above 21 years of age. It was observed that number of pre-mature pregnancy was quite high among tribal women. Pre-mature pregnancy always invited malnourished or undernourished baby in most of the cases of tribal women. This pre-mature pregnancy takes place because of early age marriages and early marriages are due to lack of proper education. Though the tribal girls go to school but they could hardly reach the high school level. It is observed that only 19 (26.38 %) mothers were educated up to 7th standard and only four (5.55 %) mothers are 12th passed whereas 49 (68.05%) mothers are illiterate, who never went to school. Study also indicates that 19 mothers are malnourished out of 72, of which 8 mothers are severe malnourished and 11 mothers are moderate malnourished. Rest 53 mothers are not malnourished but were observed physically weak.

Table No. 2
Details of Delivery of Tribal Women

Sr. No.	Year	Place of delivery			Gender	
		Home	Govt. Hospital	Private Hospital	M	F
1	2012-13	26	04	5	14	21
2	2011-12	19	08	04	15	16
3	2010-11	24	02	03	18	11
4	2009-10	40	03	-	22	21
5	2008-09	67	04	-	34	37
Source: Data is compiled from the primary survey carried out in 2013.						

Table no.2 shows the details of the tribal women's deliveries during the period 2008 to 2013. During the year 2008 and 2013, 209 babies were born out of which 103 were boys and 106 were girls. Though, state government has offered various schemes for mothers who give birth to babies in government hospitals but study shows that

most deliveries took place at home. The number of deliveries at home is 176; 12 deliveries took place in private hospital and only 21 deliveries took place in government hospital during above said period. Hence no records were found about weight of babies and even no other details were available such as age, weight and height.

State government initiated schemes for pregnant women and mother from tribal communities such as Janani Suraksha Yojana, Matrutva Anudan and Navasanjivani Yojana etc. The survey found that only 21 mothers out of 72 were aware of these schemes initiated by state government.

Although 21 mothers are aware of 'Janani Suraksha Yojana' only 18 (25%) of them have taken its benefits, others i.e. 54 (75%) mothers are deprived from it because of deliveries either at home or in private hospitals. The other schemes like Matrutva Anudan and Navasanjivani, only 22 mothers are aware of it. Unless policy or schemes are not implemented properly they are useless. It can be also said that this is a great carelessness of both people and government machinery as majority of the mothers are deprived of their benefits.

Table No. 3
Details about Malnourishment in Children

Age group of children			Malnutrition awareness		Status of malnutrition in family		Diagnosis of malnutrition		
0 to 2 years	02 to 04 years	04 to 06 years	Yes	No	Yes	No	Anaganwadi	Elders in family	Doctor
45	26	12	53	30	69	14	61	12	10
Source: Data is compiled from the primary survey carried out in 2013.									

Table no. 3 shows the 83 malnourished children's status from 75 families of tribal community. Their age group, knowledge of malnutrition, current status of malnourished children in respected families and the way they detected malnourished children are some of the factors which we observed. Children are divided in three group of age viz-a-viz- 0 to 2, 2 to 4 and 4 to 6 years of age. The survey shows that 45 children belong to first age group, 26 to second age group and 12 to thirds group respectively. It can be clearly observed that new born 45 children were found malnourished, from the age group 2 to 4 years and 12 children from the age group of 4 to 6.

When asked to all seventy five families about malnutrition among children and women, almost 40 per cent families were unknown of malnutrition issue; only 53 families had an idea about malnutrition. 69 families we surveyed had malnourished child at home, only 14 families were free from it. These 69 families have at least one or two child suffering from malnutrition. Sixty one cases of malnutrition were discovered by Anaganwadi Sevika or servants who are often in contact with these families and children. 12 cases were found by family members and 10 cases were detected by medical officers. It was observed that anganwadi sevika can play an

important role to solve malnutrition problem among tribal women and children.

One of the major findings of this research is that there was zero gap between the birth of two children in most of the families. Hence such families both children and women were found succumbed to malnourished conditions. It was also observed that majority of the tribal women have not gone through the family planning operations.

The very system of sanitation was observed only in one village out of 21 villages under study. It implies that people in the area under study were not convinced about the importance of public sanitation system and individual hygiene

About 35 tribal families had Yellow ration card and 12 had orange ration card and rest 29 have no ration cards to avail cheap food grains from the government Public Distribution System (PDS).

The surprising fact which observed from the study is that families of malnourished children get rupees one thousand's supplementary food or direct cost through anganwadi, this has led to other families to keep their children malnourished anticipating supplementary food from anganwadis.

It was also observed that one of the major reasons of malnutrition was parent's seasonal migration in search of the work as sugarcane cutters or brick workers. The study found many health centers had no nurses recruited at all and who were recruited preferred to stay in other places in absence of living quarters. This has adversely affected the health service in these areas.

Policy Measures: During the last four decades increase in agricultural production failed to feed tribal population, not because of food shortage but largely because hungry people do not have the means to purchase food and more people have starved to death due to hunger related diseases. India's nutrition problem is related to access to nutritional food.

The study founds severe health problems of tribal women and children in Kannad. It is imperative for the health workers to visits the tribal homes regularly to advise mothers on feeding, prevention of diseases by adopting hygienic practices, and the use of safe drinking water. Tribal women should be made aware of government delivery schemes and importance of hospital deliveries. Tribal are included in the national programme of Sarva Shiksha Abhiyan (SSA) run by the ministry of human resources development. Schools and hostels should be opened in tribal areas where no such facilities exist. At least one model residential school should locate in each tribal concentration area and nutritional food should be supplied to children through schools.

Improved health care facilities and prompt control of respiratory and alimentary diseases could also contribute to improved health growth. Our attempt must therefore be to improve household environment and diets to ensure proper inter familiar distribution of food; to promote appropriate child rearing practices; and to improve maternal and child health care. There must be co-ordination between the health department and the ICDS functionaries working in tribal areas.

Tribal people migrate as sugarcane cutters during the period of November to March. In this particular period, tribal children health is neglected. So government

should provide anganwadi and nursery homes at the migrated working places. If possible government should try to stop such migration and try to provide new employment for such people at their native place.

References:-

1. Arnold, Parveen Nangia, Umesh Kapi (2004), Indicators of Nutrition for Women and Children, Economic and Political Weekly, Vol. XXXIX, No 17, Feb 14, p.666
2. Garg, Samir (2006), Chhattisgarh: Grass-root Mobilization for Children's Nutrition Right, Economic and Political Weekly, Vol. XLI, No 34, Aug. 26, p. 3694
3. Ghose, Shanti (2004), Child Malnutrition, Economic and Political Weekly, Vol. XXXIX, No 40, Oct. 2, p.4412
4. Hatekar, Neeraj (2004), Malnutrition, Policy and Action, Economic and political weekly, Vol. XXXIX, No. 45, Nov 6, p.4890
5. Jose Sunny, K. Navaneetham (2008), A Fact Sheet on Women's Malnutrition India, Economic and Political Weekly, Vol. XLII, No 33, Aug 16, p. 61
6. Nair K. R. G. (2007), Malnourishment among Children in India: A Regional Analysis, Economic and Political Weekly, Vol. XLII, No 37, Sept 15, p. 3797
7. Sen, Amertya (1982), Report on Family and Food, Sex ratio in poverty in Rural Poverty in South Asia,
8. Sukhadeo Thorat, 2011, Social Exclusion, Agriculture and Nutrition
9. Linkages: Consideration for Inclusive Policy, Leveraging Agriculture for Improving Nutrition and Health, International conference, Feb. 10-12.

STOCK EXCHANGE

Prof. Hitesh Kalyani, Assistant professor, Dept. of Commerce, S.N. Mor College, Tumsar

Introduction:- The Indian stock market has been assigned an important place in financing the Indian corporate sector. The principal functions of the stock markets are:

1. Enabling mobilizing resources for investment directly from the investors.
2. Providing liquidity for the investors and monitoring.
3. Disciplining company management.

The two major stock exchanges in India are:-

1. National Stock Exchange (NSE)
2. Bombay Stock Exchange (BSE).

National Stock Exchange:- With the liberalization of the Indian economy, it was found inevitable to lift the Indian stock market trading system on par with the international standards. On the basis of the recommendations of high powered Pherwani Committee.

The National Stock Exchange was incorporated in 1992 by Industrial Development Bank of India, Industrial Credit and Investment Corporation of India, Industrial Finance Corporation of India, all Insurance Corporations, selected commercial banks and others.

The National Stock Exchange (NSE) is India's leading stock exchange covering various cities and towns across the country. NSE was set up by leading institutions to provide a modern, fully automated screen-based trading system with national reach. The Exchange has brought about unparalleled transparency, speed & efficiency, safety and market integrity. It has set up facilities that serve as a model for the securities industry in terms of **systems**, **practices** and **procedures.**

There are two kinds of players in NSE:

a) Trading members

b) Participants

Recognized members of NSE are called trading members who trade on behalf of themselves and their clients. Participants include trading members and large players like banks who take direct settlement responsibility.

Trading at NSE takes place through a fully automated screen-based trading mechanism which adopts the principle of an order-driven market. Trading members can stay at their offices and execute the trading, since they are linked through a communication network.

The prices at which the buyer and seller are willing to transact will appear on the screen. When the prices match the transaction will be completed and a confirmation slip will be printed at the office of the trading member.

NSE has several advantages over the traditional trading exchanges. They are as follows:

1. NSE brings an integrated stock market trading network across the nation.

2. Investors can trade at the same price from anywhere in the country since inter-market operations are streamlined coupled with the countrywide access to the securities.

3.Delays in communication, late payments and the malpractice's prevailing in the traditional trading mechanism can be done away with greater operational efficiency and informational transparency in the stock market operations, with the support of total computerized network.

NSE Nifty

S&P CNX Nifty is a well-diversified 50 stock index accounting for 22 sectors of the economy. It is used for a variety of purposes such as benchmarking fund portfolios, index based derivatives and index funds.

NSE came to be owned and managed by India Index Services and Products Ltd. (IISL), which is a joint venture between NSE and CRISIL. IISL is India's first specialized company focused upon the index as a core product. IISL have a consulting and licensing agreement with Standard & Poor's (S&P), who are world leaders in index services. CNX stands for CRISIL NSE Indices. CNX ensures common branding of indices, to reflect the identities of both the promoters, i.e. NSE and CRISIL. Thus, 'C' Stands for CRISIL, 'N' stands for NSE and X stands for Exchange or Index. The S&P prefix belongs to the US-based Standard & Poor's Financial Information Services.

Bombay Stock Exchange

The Bombay Stock Exchange is one of the oldest stock exchanges in Asia. It was established as **"The Native Share & Stock Brokers Association"** in 1875. It is the first stock exchange in the country to obtain permanent recognition in 1956 from the Government of India under the Securities Contracts (Regulation) Act, 1956. The Exchange's pivotal and pre-eminent role in the development of the Indian capital market is widely recognized and its index, **SENSEX,** is tracked worldwide.

SENSEX

The Stock Exchange, Mumbai (BSE) in 1986 came out with a stock index that subsequently became the barometer of the Indian stock market.

SENSEX is not only scientifically designed but also based on globally accepted construction and review methodology. First compiled in 1986, SENSEX is a **basket of 30 constituent stocks** representing a sample of large, liquid and representative companies. The base year of SENSEX is 1978-79 and the base value is 100. The index is widely reported in both domestic and international markets through print as well as electronic media.

Due to is wide acceptance amongst the Indian investors; SENSEX is regarded to be the pulse of the Indian stock market. As the oldest index in the country, it provides the time series data over a fairly long period of time. Small wonder, the SENSEX has over the years become one of the most prominent brands in the country.

The SENSEX captured all these events in the most judicial manner. One can identify the booms and busts of the Indian stock market through SENSEX.

The launch of SENSEX in 1986 was later followed up in January 1989 by introduction of BSE National Index (Base: 1983-84 = 100). It comprised of 100 stocks listed at five major stock exchanges.

STOCK EXCHANGE BOARD OF INDIA

It was officially established by The Government of India in the year of 1992 with SEBI Act 1992 being passed by the Indian Parliament. SEBI is having its Headquarter at the business district of BandraKurla Complex in Mumbai, and has Northern, Eastern, Southern and Western Regional Offices in New Delhi, Kolkata, Chennai and Ahmedabad respectively.

Controller of Capital Issues was the regulatory authority before SEBI came into existence; it derived authority from the Capital Issues (Control) Act, 1947.

Initially SEBI was a non statutory body without any statutory power. However in the year of 1995, the SEBI was given additional statutory power by the Government of India through an amendment to the Securities and Exchange Board of India Act 1992. In April, 1998 the SEBI was constituted as the regulator of capital markets in India under a resolution of the Government of India.

The SEBI is managed by its members, which consists of following:

a) The chairman who is nominated by Union Government of India.

b) Two members, i.e. Officers from Union Finance Ministry.

c) One member from The Reserve Bank of India.

d) The remaining 5 members are nominated by Union Government of India; out of them at least 3 shall be whole-time members.

The office of SEBI is situated at SEBI Bhavan, BandraKurla Complex, Bandra East, Mumbai- 400051, with its regional offices at Kolkata, Delhi, Chennai& Ahmadabad. It has recently opened local offices at Jaipur and Bangalore and is planning to open offices at Guwahati, Bhubaneshwar, Patna, Kochi and Chandigarh in Financial Year 2013 - 2014.

STOCK EXCHANGE MARKET

Stock exchange in any country is an important institution of the modern era. Place

where trading of shares is done in terms of Sale and purchase. It is Corporation or mutual organization which provides "trading" facilities for stock brokers and traders, to trade stocks and other securities.

The Securities Contract (Regulation) Act, 1956 [SCRA] Defines Stock Exchange as "Any individuals body, whether incorporated or not, constituted for the Purpose of assisting, regulating or controlling the business of buying, selling or dealing in securities". Stock exchange is also facilitating for the issue & redemption securities & other financial instrument including the payment of income & dividend. At present there are 24 stock exchanges are present. Stock exchange being a very vast topic, we are focusing on "BOMBAY STOCK EXCHANGE."

PERFORMANCE OF STOCK EXCHANGES IN INDIA

Presently, in the capital market segment, there are 2 national level stock exchanges (NSE and BSE) and 16 regional exchanges recognized by SEBI. NSE and BSE are the dominant players.

Over the years, the regional stock exchanges have been edged out and a majority of these are not offering any trading facility. This would be evident from the following table:

TURNOVER AT STOCK EXCHANGES (CASH SEGMENT) (Rs.crore)

STOCK EXCHANGE	1992-93	1993-94	1998-99	2000-01	2001-02	2002-03	2003-04
Ahmedabad	22183	23540	29734	54035	14844	15459	4544
Bangalore	730	2316	6779	6033	70	0	0
Bhubaneshwar	1899	420	77	0	0	0	0
BSE	45696	84536	311999	1000032	307392	314073	502618
Calcutta	-	57641	171780	355035	27075	6540	1928
Cochin	65	294	773	187	27	0	0
Coimbatore	27	1026	395	0	0	0	0
Delhi	7413	12098	51759	83871	5828	11	3
Gauhati	443	452	30	0	0	0	0
Hyderabad	676	984	1276	978	41	5	2
ISE	-	-	1	233	55	65	0
Jaipur	296	616	65	0	0	0	0
Ludhiana	1050	1620	5978	9732	857	0	0
Madhya Pradesh	356	134	1	2	16	0	0
Madras	3407	2299	370	109	24	0	101
Magadh	-	1938	0	2	0	1	0
Mangalore	12	107	11	0	0	0	0
NSE	-	-	414383	1339511	513167	617989	1099534
OTCEI	2	39	142	126	4	0	16

Pune	752	3459	7453	6171	1171	2	0
SKSE	265	302	0	0	0	0	0
Uttar Pradesh	5508	6889	18627	24747	25237	14763	11751
Vadodara	1681	2997	1749	1	10	3	0
TOTAL	92461	203707	1023382	2880805	895818	968911	1620497

History of the Indian Stock Market - The Origin							
STOCK EXCHANGE	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	Aug-2012
Ahmedabad	0	0	0	0	0	0	0
Bangalore	0	0	0	0	0	0	0
Bhubaneshwar	0	0	0	0	0	0	0
BSE	1578857	1100075	1378809	1105027	667498	215538	42789
Calcutta	446	393	1,612	2597	5991	0	0
Cochin	0	0	0	0	0	0	0
Coimbatore	0	0	0	0	0	0	0
Delhi	0	0	0	0	0	0	0
Gauhati	0	0	0	0	0	0	0
Hyderabad	0	0	0	0	0	0	0
ISE	0	0	0	0	0	0	0
Jaipur	0	0	0	0	0	0	0
Ludhiana	0	0	0	0	0	0	0
Madhya Pradesh	0	0	0	0	0	0	0
Madras	0	0	0	0	0	0	0
Magadh (Patna)	0	0	0	0	0	0	0
Mangalore	0	0	0	0	0	0	0
NSE	3551038	2752023	4138023	3577410	2810893	1032382	204874
OTCEI	0	0	0	0	0	0	0
Pune	0	0	0	0	0	0	0
SKSE	0	0	0	0	0	0	0
Uttar Pradesh	475	89	25	0	0	0	0
Vadodara	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL	5130816	3852580	5516857	4685034	3484382	1247920	247663

References:-

1. Karlstrom Rickard – Portfolio Risk in the eyes of institutional portfolio managers. Tutor: Wramsby Gunnar May 2006.
2. Ash Narayan Sah- Stock Market Seasonality.
3. Dr. DebasisBagchi - Global Stock Futures (2007).
4. http://www.sebi.gov.in/sebiweb/
5. http://www.bseindia.com/
6. http://www.nseindia.com/

भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित होत असलेल्या विस्थापितांच्या सामाजिक, आणि आर्थिक समस्या.

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर. मो. 9420359657

भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यामूळे धरणग्रस्तांचे संपूर्ण जीवन ढवळून निघालेले आहे. या धरणग्रस्तांच्या उपरोक्त समस्यांचे स्वरूप नेमके काय आहे.? त्यांच्या अजून कोणत्या समस्या आहेत काय.? ते पुर्नवसन होत असलेल्या ठिकाणी का जात नाहीत.? पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही अडचणी आहेत काय.? शासन त्यांना जमीनीचा योग्य मोबदला देते आहे काय.? त्यांचे पुर्नवसन ज्या ठिकाणी होणार आहे तिथे शासनाने मुलभूत सोयी–सुविधा पुरविल्या आहेत काय.? शासन, प्रशासन, पुर्नवसन अधिकारी यांचा धरणग्रस्तांच्याप्रती असणारा दृष्टीकोण कसा आहे.? धरणग्रस्तांचा शासनाप्रती असणारा दृष्टिकोण कसा आहे.? धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही नविन उपाय सुचविता येतात काय.? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधकाने विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या लघु शोध प्रकल्पाअंतर्गत प्रस्तुत अध्ययन विषयाची निवड केली आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :– आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया संपूर्ण जगभर अतिशय जोमाने सुरू आहे. विकास ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया असुन ती सार्वत्रिक आहे. पूर्वी आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृध्दी या दोन्ही संकल्पना एकत्रच वापरल्या जात होत्या. त्यामुळे केवळ आर्थिक विकास म्हणजेच विकास समजला जायचा आणि आर्थिक विकास झालो म्हणजे इतर क्षेत्राचाही विकास झालो असे समजले जायचे. परंतू आधुनिक काळात आर्थिक विकासासोबतच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक इत्यादी क्षेत्रातही विकास ही संकल्पना उपयोगात येवू लागली आहे.

आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया अतिशय वेगाने सुरू आहे. विकासासाठी मोठ–मोठे औद्योगिक प्रकल्प, मोठी धरणे, खाणी, कारखाने सुरू करण्यात येत आहे. आणि या मोठया प्रकल्पासाठी हवी असलेली जमीन प्राप्त करण्यासाठी प्रकल्प क्षेत्रातील गावेच्या गावे उठविली जात आहेत. जे लोक कित्येक दिवसापासून तेथे राहीलेत त्यांना तेथून उठवून दुसरीकडे त्यांचे पुर्नवसन केले जात आहे. याचाच अर्थ आधुनिक काळात विस्थापन आणि पुर्नवसन या समस्या विकासामूळेच निर्माण झालेल्या आहेत.

विकासामूळे निर्माण झालेल्या समस्या (Development and Problems):– मागील अनेक दशकापासून अनेक देशांनी आर्थिक विकासाचे उदिद्ष्ट ठेवून विविध योजना राबविल्यात. देशात मोठमोठे औद्योगिक क्षेत्र निर्माण केले गेलेत. सर्वत्र उद्योगधंद्याचे जाळे निर्माण केले गेले. जंगलाची राखीव जमीन उद्योगधंदयासाठी देण्यात आली. त्यामूळे मोठया प्रमाणात जंगलतोड झाली. सर्वत्र मोठमोठया कारखान्यातून धूर बाहेर फेकल्या जावू लागला. कारखान्यातील पाणी नदी–नाल्यात सोडण्यात आले. मोठमोठी धरणे बांधण्यात आली. अनेक प्रकल्प राबविण्यात आलेत त्यामूळे जंगलसंपत्ती नष्ट होवू लागली. कोणत्याही प्रकारे उत्पादन वाढविणे आणि नफा मिळविणे हे एकच उदिद्ष्ट कारखानदार आणि उद्योगपतींनी आपल्या डोळयासमोर ठेवले होते. त्यामूळे मोठया प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करण्यात आला. त्यावर सरकारचे देखील नियंत्रण नव्हते. परिणामतः नैसर्गिक साधन संपत्तीचा –हास होवू लागला. औद्योगिकरणाचा पर्यावरणावर असा वाईट परिणाम झाला.

देशातील आर्थिक विकास घडवून आणतांना सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि इतर घटकांचा विचार करण्यात आला नाही. त्यामूळे देशातील विशिष्ट प्रादेशिक क्षेत्राचा विकास झाला. परंतू इतर क्षेत्राचा विकास झाला नाही. म्हणून प्रादेशिक विषमतेची समस्या निर्माण झाली. विविध सिंचन प्रकल्प व योजना राबविण्यासाठी अनेक गावे उठविण्यात आली. लाखों लोकांचे विस्थापन झाले. परंतू त्यांच्या पुर्नवसनाचा प्रश्न योग्यप्रकारे हाताळण्यात आला नाही. त्यामूळे विस्थापित लोकांच्या आणि त्यांच्या पुर्नवसनाच्या समस्या निर्माण झाल्यात. विशेष महत्वाची बाब म्हणजे आर्थिक विकासात समाजाच्या गुणात्मक वृध्दींचा विचार करण्यात आला नाही. म्हणून देशात मोठया प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली व या आर्थिक विषमतेमूळे देशात अनेक समस्या निर्माण झाल्यात. सुरूवातीच्या काळात विकासाच्या प्रक्रियेत सर्व घटकांचा विचार न करता केवळ आर्थिक वृध्दीलाच महत्व देण्यात आले आणि आर्थिक वृध्दीलाच विकास संबोधण्यात आले. अशाप्रकारच्या विकासामूळे देशात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्यात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमूळे देशात प्रादेशिक विषमता, पर्यावरण प्रदूषण, विस्थापन, पुर्नवसन यासारख्या विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्येपैकी विस्थापन व पुर्नवसनामूळे लाखो लोकांच्या प्रत्यक्ष जीवनावर तसेच समाजावरही विपरित परिणाम झाले आहेत.

विस्थापन आणि पूर्नवसन (Displacement and Resettlement)ः– विस्थापन मुख्यतः दोन कारणांनी घडून येते. एक नैसर्गिक आणि दोन मानवनिर्मित. जेव्हा भूकंप, महापूर, भूस्खलन या नैसर्गिक कारणामूळे विस्थापन घडून येते तेंव्हा त्या विस्थापनास नैसर्गिक विस्थापन असे म्हणतात. तर मानवनिर्मित कारणामूळे झालेल्या विस्थापनास मानवी विस्थापन असे म्हणतात. आधुनिक काळात नैसर्गिक कारणांपेक्षा मानवनिर्मित कारणामूळे मोठया प्रमाणात विस्थापन घडून येत आहे. आणि विशेष म्हणजे हे मानवी विस्थापन विकासाच्या प्रक्रियेमूळे मोठया प्रमाणात घडून येत आहे.

देशाच्या विकासासाठी मोठमोठे औद्योगिक प्रकल्प सुरू करण्यात आलेत. सिंचनासाठी मोठमोठी धरणे बांधण्यात आलीत. अनेक विशेष औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण करण्यात आलीत. कोळसा, मॅगनीज, लोखंड इत्यादी खनीज संपत्ती काढण्यासाठी मोठमोठया खाणी सुरू करण्यात आल्यात. तथापी हे सर्व विकासाचे प्रयत्न करण्यात येत असतांना यासाठी अनेक गावे उठविण्यात आलीत, शेतीयोग्य जमीनीचे संपादन करण्यात आले. जे लोक वर्षानुवर्ष ज्या गावांमध्ये राहीले ते गांव त्यांना सोडून देण्यास भाग पाडले जात आहे. यामूळे मोठया प्रमाणात लोक विस्थापीत होवू लागले आहेत. थोडक्यात, आधुनिक काळात विकासामूळेच विस्थापन घडून येत आहे.

विस्थापनाचा अर्थ (Meaning of Displacement)ः– **डॉ. जी. सत्यनारायण** यांच्या मते, ''विस्थापन म्हणजे घर, जमीन, व्यवसाय सोडणे आणि पर्यायी व्यवसाय करणे, नवीन घर करणे, नविन नातेसंबध जोडणे आणि नवीन संस्कृती व पर्यावरणाशी समायोजन करणे होय.'[1]

जोस मुरीकन आणि **जॉर्ज** यांच्या मते, ''विस्थापन अशी संकल्पना आहे की, विकासाच्या प्रकल्पाकरीता लोकांना त्यांच्या मुळच्या स्थानावरून उठविले जाते.'[2]'

व्यापक दृष्टिकोणातून विचार केल्यास असे निदर्शनास येते की, अनेक पिढयापासून निर्माण झालेली सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संरचना नष्ट केली जाते. म्हणजेच सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्टया लोकांना बेदखल करणे होय. विस्थापन ही मानवी जीवनास जबरदस्त हादरा देणारी बाब आहे. विस्थापनामूळे लोक भूमीहिन, बेघर व बेरोजगार बनतात. विस्थापनामूळे लोकांना नैसर्गिक संसाधनाचा उपयोग घेण्यापासून वंचित केले जाते. विस्थापनाच्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे विकासासाठी विस्थापन केले जाते. म्हणजेच विकास हा विस्थापनास प्रेरित करतो. विस्थापनामूळे लोकांचे पूर्वीचे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवन उध्वस्त होते. शासकीय यंत्रणेव्दारे लोकांना जबरदस्तीने पूर्वीच्या जागेवरून हटविले जाते. विस्थापनामूळे विस्थापितांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, कौटुबिंक आणि आर्थिक समस्या निर्माण होतात. आणि नवीन जागेवर राहण्यास आल्यानंतर विस्थापितांना नविन सामाजिक जीवनाशी आणि पर्यावरणाशी समायोजन करावे लागते. थोडक्यात, मानवाव्दारे विकासाच्या प्रकल्पाकरिता लोकांचे पूर्वीचे संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक जीवन ज्या प्रकियेव्दारे उध्वस्त केले जाते त्यास विस्थापन असे म्हणतात.

भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प व विस्थापन (Gosikhurd / Indira Sagar Dam in Bhandara District & Displacement):- विदर्भ सिंचन विकास महामंडळ नागपूर च्या व्दारे भंडारा जिल्हयातील पवनी तालुक्यात गोसीखुर्द गावाजवळ वैनगंगा नदीवर 11. 35 कि. मी. लांबीचे व 22.50 मीटर उंचीचे रोल्ड फिल्ड आकाराचे मातीचे धरण तयार होत आहे. गोसी खुर्द सिंचन प्रकल्प हा विदर्भातील सर्वात मोठा सिंचन प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाचे पाणलोट क्षेत्र 34,862 वर्ग कि. मी. आहे. या प्रकल्पाची पाणीसाठवण क्षमता 1,146 दशलक्ष घनमिटर इतकी आहे. धरणाची लांबी 11.35 कि. मी. असून धरणाच्या डाव्या कालव्याची लांबी 23 कि. मी. तर उजव्या कालव्याची लांबी 107 कि. मी. आहे. या प्रकल्पामुळे 22,258 हेक्टर जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. या प्रकल्पाची वार्षिक सिंचन क्षमता 2,50,000 हेक्टर इतकी आहे.[3] या प्रकल्पास केंद्र शासनाचे 'वेगवर्धित सिंचन लाभ कार्यकम' या अंतर्गत आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे.

31 मार्च 1983 मध्ये या धरणाचा आराखडा तयार करण्यात आला. त्यावेळी 372.22 कोटी इतकी किंमत होती. प्रारंभी पाच वर्षे बांधकाम झाले. नंतरच्या 10 वर्षात या प्रकल्पाकडे कुणाचेही लक्ष गेले नाही परिणामी बांधकाम ठप्प राहीले. मार्च 2008 मध्ये हा प्रकल्प 7,777.24 कोटी रूपयांवर पोहचला. 26 फेब्रुवारी 2009 मध्ये या धरणाला 'राष्टीय प्रकल्प' म्हणून घोषित करण्यात आले. मार्च 2011 मध्ये हा प्रकल्प 11 हजार कोटीवर पोहचला आहे. ऑक्टोबर 2010 पर्यंत या धरणावर 5,400 कोटी रूपये खर्च झाले. आता हा प्रकल्प 13 हजार 740 कोटीवर पाहोचला असून तीन वर्षात धरणाच्या पुर्णत्वाकरीता दरवर्षी दोन हजार कोटीची गरज आहे. मुख्य धरणाचे काम पूर्ण झाले आहे. परंतू कालवे अपूर्ण असून पूर्नवसनाचा प्रश्न जटील होत आहे. ही योजना पूर्ण झाल्यास प्रकल्पावरील मोखाबर्डी, नेरला, टेकेपार व आंभोरा या चार उपसा सिंचन योजनेतून 85 हजार 892 हेक्टर व प्रवाही सिंचनातून 1 लाख 64 हजार 908 हेक्टर सिंचन होणार आहे. भंडारा जिल्हयातील 89 हजार 856 हेक्टर, नागपूर जिल्हयातील 19 हजार 481 हेक्टर व चंद्रपूर जिल्हयातील 1 लाख 41 हजार 463 हेक्टर जमीन सिंचनाखाली येणार आहे.

विस्थापन (Displacement) :– गोसे खुर्द धरणामूळे भंडारा, नागपूर आणि चंद्रपूर या जिल्हयातील लोकसंख्येचे

मोठया प्रमाणात विस्थापन होत आहे. या प्रकल्पामूळे नागपूर जिल्हयातील 85 गावे, भंडारा जिल्हयातील 104 गावे आणि चंद्रपूर जिल्हयातील 11 गावे आणि या गावात वास्तव्य करणारे 14 हजार 909 कुटूंब व 62 हजार 79 लोक विस्थापित होत आहेत.[4] या प्रकल्पामूळे 93 गावे पुर्णतः शेती व घरादारासहीत बाधीत होणार आहेत तर 107 गावे अंशतः बाधीत होणार आहेत. विशेषतः भंडारा जिल्हयातील 36 गावे या प्रकल्पामुळे आजच पाण्याखाली गेली आहेत.

पुर्नवसन (Resettalment) :– गोसे खुर्द धरणामूळे विस्थापीत झालेल्या गावांचे पुर्नवसन शासनातर्फे करण्यात येत आहे. गोसे खुर्द पुर्नवसन विभाग, नागपूर व्दारे प्राप्त झालेल्या आकडेवारी नुसार आतापर्यंत नागपूर जिल्हयातील 8,312 कुंटूंबाचे, भंडारा जिल्हयातील 6,000 कुटूंबाचे आणि चंद्रपूर जिल्हयातील 1,542 कुटूंबाचे पुर्नवसनाचे कार्य सुरू झाले आहे असे दर्शविण्यात येते.[5] परंतू या धरणामूळे बाधीत झालेल्या गावाचे पुर्नवसन जिथे करावयाचे आहे. तेथे प्रकल्पग्रस्त अजूनही राहावयास गेले नाहीत ही वास्तविकता आहे.

गोसे खुर्द धरणाचे काम पूर्णत्वास आले असले तरी बुडीत क्षेत्रातील गावांचे पूर्नवसनाची कामे रखडलेली आहेत. भंडारा जिल्हयातील 34 गावांचे 28 नवीन गावठाणांवर पुर्नवसन करण्यात येणार असून 22 नवीन गावठाणांचा ताबा घेण्यात आला. पुर्नवसनाच्या कामावर 350 कोटी रूपये खर्च झाले आहेत. पहिल्या टप्पात मेंढा, मालची, पेंढरी या तिन गावाचे दुस–या टप्पात संगम, जामगांव, वळद, सावरगांव, मकरधोकडा, अर्जूनी, पिपरी, पाथरी, सौंदड, खापरी, बेरोडी, सिरसघाट, इटगांव, जाख, खोलापूर, बोरगांव, महालगांव, मोदी व चिंचखेडा या 19 गावांचे पुर्नवसन जुन 2008 पर्यंत करावयाचे होते. तिस–या टप्पात करचखेडा, सुरवाडा, पिंडकेपार, टेकेपार, खापरी, जुनी टाकळी, नेरला, परसोडी या गावांचे जुन 2009 पर्यंत पुर्नवसन नियोजित होते. यापैकी मेंढा या गावाचे पुर्णतः तर मकरधोकडा व सिरसघाट या गावाचे अंशतः पुर्नवसन झाले. बाकीच्या गावांचे पुर्नवसनाचे काम अजुनही रेंगाळत आहे. पुर्नवसनासाठी मिळणारा निधी अत्यल्प असल्याने ही कामे रेंगाळत आहेत.

गोसे खुर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या पुर्नवसनाची प्रक्रिया सुरू आहे. परंतू या प्रकियेला धरणग्रस्त लोक पाहिजे तसा प्रतिसाद देत नाही. गावे पाण्याखाली गेली तरी येथील लोक पुर्नवसन केलेल्या ठिकाणी राहावयास का गेलेली नाहीत.? या प्रश्नांचा आढावा घेतांना असे निदर्शनास आले की, शासनाने प्रकल्पग्रस्तांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला दिला नाही. जिथे पुर्नवसन करण्यात येणार आहे त्या ठिकाणी मुलभूत सोयींचा अभाव आहे. प्रकल्पग्रस्तांचा उदरनिर्वाह ज्या जमीनीवर अवलंबून आहे ती जमीन त्यांना सोडावीशी वाटत नाही. ही जमीन सोडून दुसरीकडे गेल्यास कोणते काम करावे हा प्रश्न सुध्दा त्यांच्या समोर आहे. कारण शासनाने जरी जमीनीचा मोबदला त्यांना दिला असला तरी तेवढया पैशात त्यांना दुसरी जमीन विकत मिळणे अशक्य आहे. त्यामुळे बहुतांश शेतकरी शेती करू शकणार नाहीत. आणि महत्वाची गोष्ट म्हणजे, ज्या गावात त्यांच्या पूर्व पिढयांनी वास्तव्य केले, ज्या गावात ते लहानाचे मोठे झालेत ते गांव सोडण्याची त्यांची अजूनही ईच्छा नाही. एकंदरीत गोसे खुर्द धरणामूळे बाधीत झालेल्या जवळपास 200 गावातील लाखो लोक आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिकदृष्टया उद्ध्वस्त झालेले आहेत.

गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या. (Problems of Displacment Peoples of Gosikhurd) :– गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित होत असलेल्या लोकांच्या संदर्भात अनेक सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्यांचा उल्लेख थोडक्यात खालीलप्रमाणे करता येईल.

1. **कुटूंब विघटन** (Family Disorganization):– गोसीखुर्द धरणामूळे जवळपास 14 हजार कुटूंबे विस्थापित होत आहेत. या सर्व कुटूंबाना आता दुस–या ठिकाणी वास्तव्य करण्यासाठी जावे लागणार आहे. त्यामूळे कुटूंबाच्या सामाजिक संबधाचे जाळे विस्कटण्याचा धोका निर्माण झालो आहे. जमीनीचा मोबदला आपल्यालाही आर्थिक स्वरूपात मिळावा म्हणून एका कुटूंबाचे अनेक कुटूंबे तयार होत आहे. विवाह झालेले आणि न झालेले सदस्यसुध्दा मूळ कुटूंबापासून वेगळे होवू लागले आहेत.

2. **मानसिक ताण–तणाव** (Phychological Problems) :– गोसीखुर्द धरणामूळे आपले गाव बुडीत क्षेत्रात येणार आहे व यामूळे आपल्याला आपली शेती, घर हे सर्व सोडून जावे लागणार आहे. हे जेंव्हापासून धरणग्रस्तांना समजले तेंव्हापासूनच त्यांच्या संदर्भात ताण–तणावाची समस्या निर्माण झाली. त्यांना त्यांच्या स्थायी निवासातून जी मानसिक सुरक्षितता प्राप्त होत होती ती सुरक्षितताच आता धोक्यात आली आहे. मानसिक असुरक्षिततेचा व ताणतणावाचा परिणाम धरणग्रस्तांच्या शारिरीक आरोग्यावरही होवू लागला आहे.

3. **दारिद्रय व कर्जबाजारीपणा** (Poverty) :– गोसीखुर्द धरणामूळे बहुसंख्य लोकांची शेती पाण्याखाली आल्याने त्यांचे मूळ उत्पन्नाचे साधनच हिरावले गेले आहे. तसेच शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतमजूरांचीही रोजमजूरी संपुष्टात आली आहे. अनेक लघुउद्योग, कुटीरोद्योग सुध्दा संपुष्टात आले आहेत. शासनाकडून मिळत असलेला जमीनीचा मोबदला कुटूंबातील सर्व भावात समान स्वरूपात वाटल्या जात असल्यामूळे या अपु–या पैशामूळे कोणत्याही भावाला उद्योग किंवा दुसरीकडे शेती विकत घेणे शक्य होत नसल्यामुळे धरणग्रस्तांच्या संदर्भात दारिद्रयाची समस्या

निर्माण झाली आहे. तसेच जमीनीचा मोबदला मिळणारच आहे या भरोश्यावर धरणग्रस्तांचे चैनीचे शोक मोठया प्रमाणात सुरू झाले आहे. या चैनीसाठी धरणग्रस्त मोठयाप्रमाणात कर्ज घेवू लागले आहेत. त्यामूळे त्यांच्यात कर्जबाजारीपणाची समस्याही निर्माण झाली आहे.

4. **बेरोजगारी** (Unemployment) :– गोसीखुर्द धरणामध्ये जमीनी गेल्यामूळे शेतक–यांना आता कसण्यासाठी जमीन उरली नाही. त्यामूळे त्यांना कोणतेही काम नाही. तसेच शेतक–यांच्या शेतीवर काम करणारे शेतमजूरही बेरोजगार झाले आहेत.

5. **आरोग्याची समस्या** (Health Problems) :– गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात येणा–या गावात धरणाचे पाणि शिरले असल्यामूळे व ते पाणि गावातच तुंबून असल्यामूळे डासांची मोठया प्रमाणात निर्मिती होत आहे. डासांमूळे मलेरिया, डेंगू, ताप असे असंख्य आजार धरणग्रस्तांना होत आहेत.

6. **शिक्षणाची समस्या** (Educational Problems) :– धरणाच्या क्षेत्रात येणारी गावे लवकर उठावी व त्यांनी पुर्नवसनाच्या ठिकाणी राहायला जावे यासाठी शासन भरसक प्रयत्न करीत आहेत. याचाच एक भाग म्हणून धरणग्रस्त क्षेत्रातील गावांचा विदयुत पुरवठा तोडला जात आहे. त्यांची दळणवळणाची साधने बंद केली जात आहेत. त्यामूळे या धरणग्रस्त गावातील विदयार्थ्यांचा शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यांना शिक्षणासाठी पाच–दहा किलोमिटर पायी जावे लागत आहे. विद्युत नसल्यामूळे त्यांना दिव्याखाली अभ्यास करावा लागत आहे. एकंदरीत धरणग्रस्त गावातील विदयार्थ्यांच्या संदर्भात शैक्षणिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

7. **सांस्कृतिक समस्या** (Cultural Problems) :– गोसीखुर्द धरणाच्या परिक्षेत्रात राहणा–या लोकांची एक वैशिष्टयपूर्ण संस्कृती होती. पशु, पक्षी, वृक्ष, जंगलाचे ज्ञान, त्याविषयीचे विश्वास, त्यांनी जोपासलेली ग्रामदेवतेविषयीचे विश्वास, त्यांची पूजास्थळे धरणाच्या पाण्यात बुडालेली आहेत. हजारो वर्षापासून त्यांनी जोपासलेला सांस्कृतिक – धार्मिक वारसा त्यांच्या डोळयादेखत नष्ट होत आहे. त्यामूळे त्यांच्या संदर्भात सांस्कृतिक समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत.

8. **संघर्ष व तणाव** (Conflict and Tenstion) :– गोसीखुर्द धरणामूळे धरणग्रस्त व महाराष्ट शासन यांच्यात संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आपल्या जमीनीला योग्य भाव मिळावा, पुर्नवसन योग्य ठिकाणी व्हावे, तिथे सर्व मूलभुत सोयी–सुविधा मिळाव्यात यासाठी धरणग्रस्त लोक मागच्या 15 वर्षापासून शासनाशी सतत संघर्ष करीत आहेत. यासाठी त्यांनी मोर्चे, आंदोलने, उपोषण, जलसमाधी यासारख्या बाबींचा आधार घेतला आहे. परंतू तरीही त्यांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत त्यामूळे त्यांचा अजूनही संघर्ष सुरूच आहे.

9. **पर्यावरणविषयक समस्या** (Envirmental Poblems) :– गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात लाखो हेक्टर जमीन व जंगलाचा भाग जाणार आहे. यामूळे या परिसरातील लाखो वृक्षांची कत्तल होणार आहे, चांगली उपजावू जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. त्यामूळे पर्यावरणाची अपरिमीत हानी होणार आहे.

अशाप्रकारे गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यामूळे धरणग्रस्तांचे संपूर्ण जीवन ढवळून निघालेले आहे. या धरणग्रस्तांच्या उपरोक्त समस्यांचे स्वरूप नेमके काय आहे.? त्यांच्या अजून कोणत्या समस्या आहेत काय.? ते पुर्नवसन होत असलेल्या ठिकाणी का जात नाहीत.? पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही अडचणी आहेत काय.? शासन त्यांना जमीनीचा योग्य मोबदला देते आहे काय.? त्यांचे पुर्नवसन ज्या ठिकाणी होणार आहे तिथे शासनाने मुलभूत सोयी–सुविधा पुरविल्या आहेत काय.? शासन, प्रशासन, पुर्नवसन अधिकारी यांचा धरणग्रस्तांच्याप्रती असणारा दृष्टीकोण कसा आहे.? धरणग्रस्तांचा शासनाप्रती असणारा दृष्टिकोण कसा आहे.? धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही नविन उपाय सुचविता येतात काय.? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठीच प्रस्तुत संशोधकाने या अध्ययन विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे महत्व (Significance of the study):- प्रकल्पग्रस्त किंवा धरणग्रस्त हे मुख्यतः स्वतःच्या मूळच्या गावाला, घराला पारखे झालेले असतात. विस्थापनामूळे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीवर अतिशय विपरीत परिणाम होवून या बाबतीत ते पूर्णपणे नागवे झालेले असतात. मूळचे वास्तव्य ठिकाण सोडून दुस–या अनोळखी भूमीवर स्थायी व्हावे लागत असल्याने, शासनाची तोकडी मदत आणि नविन परिस्थिती यामध्ये घडून येणारा संघर्ष यांच्या बेरजेतून त्यांचा विकासाचा व अस्तीत्वाचा संघर्ष सुरु होतो. त्यांना अवगत असलेली कौशल्ये नविन परिस्थितीत उपयोगात येतीलच असेही नसते म्हणजेच त्यांचा प्रवास हा पूर्णपणे राखेतुन किंवा शुन्यातून सुरु होणारा प्रवास असतो.

प्रत्येक विस्थापितांची स्वतःची संस्कृती असते. त्यांची मुल्ये, प्रमाणके, श्रध्दा व विश्वास इत्यादी सांस्कृतिक प्रतीमान असतात. परंतु नविन स्थानिक परिस्थितीत ते सांस्कृतिक दृष्टया अल्पसंख्याक समुदाय ठरतात आणि जीवन अस्तित्वासाठी स्थानीक संस्कृतीशी जुळवून घेणे त्यांच्यासाठी अत्यावश्यक ठरते. त्यामुळे त्यांच्यात एक सांस्कृतिक संघर्ष उदयास येतो. या सांस्कृतिक संघर्षाचा अंतिम परिणाम हा काही प्रमाणात स्थानीक संस्कृतीचा स्विकार व स्वतःच्या संस्कृतीत काही प्रमाणात बदल हा

असतो. मुख्यतः या विस्थापितांच्या विस्थापनामूळे निर्माण होत असलेल्या सामाजिक, आर्थिक समस्यांचा, तसेच आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या व सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या बदलांचे व स्थानीक संस्कृतीशी जुळवून घेणा–या प्रक्रियेचे अध्ययन करणे हे संशोधकाला आव्हानात्मक व रुचिपूर्ण वाटते. त्यामुळे या विस्थापितांच्या संदर्भात नव्याने वरिल संकल्पनाचे निर्वाचन करणे महत्वपूर्ण ठरते असे संशोधकाचे मत आहे.

भंडारा जिल्हयातील गोसीखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या विस्थापितांची आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक परिस्थिती संपूर्णतः विस्कळीत झालेली आहे. या विस्थापनामूळे त्यांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या विस्थापितांचे पूर्नवसन करण्याची प्रक्रिया शासनाने सुरू केलेली आहे. परंतू हे विस्थापित अजूनही आपले मूळ गाव सोडून पुर्नवसन होत असलेल्या ठिकाणी जायला तयार नाहीत. म्हणून या धरणग्रस्तांची वास्तविक परिस्थिती काय आहे.? त्यांच्या समस्या काय आहेत.? पुर्नवसनाची प्रक्रिया कशी आहे.? हे विस्थापित आपले गाव का सोडत नाहीत.? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे प्रस्तुत अध्ययनात शोधण्याचा प्रयत्न केला जाईल. आणि यातून प्राप्त झालेले तथ्य इतर प्रकल्पग्रस्त व विस्थापितांच्या संदर्भात अत्यंत महत्वाचे ठरु शकेल.

आजचे युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. समाजातील विविध समस्यांची माहिती असणे आजच्या काळात अत्यावश्यक आहे. विस्थापनाच्या प्रक्रियेमुळे समाजात उद्‌भवणा–या समस्या, समाजात होणारे परिवर्तन इत्यादीचे यथार्थ आकलन होऊन ज्ञानात निश्चितच भर पडेल. प्रस्तुत अध्ययनात गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थामधील परिवर्तन व समस्यांचे अध्ययन होत असल्यामुळे या क्षेत्रातील ज्ञानाच्या कक्षा निश्चितच रुंदावतील यात शंका नाही. म्हणून प्रस्तुत अध्ययन ज्ञानाच्या क्षेत्रात निश्चितच योगदान देईल.

संशोधनाचे उददेश (Objectives):- प्रस्तुत संशोधनात खालील उददेश लक्षात घेऊन संशोधन केले जाईल.

1. गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात विस्थापनामूळे निर्माण होत असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
2. गोसीखुर्द धरणामूळे धरणाच्या परिक्षेत्रातील लोकांवर कोणता प्रभाव पडला आहे त्या प्रभावाचे अध्ययन करणे.
3. धरणग्रस्तांच्या अस्तित्वाच्या जीवन संघर्षात प्रभावीत होणा–या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतीक प्रतिमानातील परिवर्तनाच्या प्रमाणांचे अध्ययन करणे.
4. विस्थापितांच्या साठी असलेल्या विविध शासकीय योजनांचे मुल्याकंन करणे.
5. गोसीखुर्द विस्थापितांसाठी राबविल्या जाणा–या शासकीय पुर्नवसन प्रक्रियेचे अध्ययन करणे.

पध्दतीशास्त्र (Methodology):- प्रस्तुत संशोधन कार्यात सामाजिक सर्वेक्षण व अनुभवजन्य अध्ययन पध्दतीचा अवलंब केला. आणि संशोधनाचा आराखडा म्हणून **वर्णनात्मक संशोधन आराखडा** व **अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा** या दोन्ही चा संयुक्त वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी समग्र किंवा विश्व म्हणून **नागपूर, चंद्रपूर** व **भंडारा** या तिन जिल्हयाची निवड केली आहे. या तिन जिल्हयातील 62 हजार 079 विस्थापीत लोक प्रस्तुत अध्ययनाचे समग्र किंवा विश्व आहे. या समग्रातूनच 300 नमुन्याची निवड केली आहे. नमुना निवडीत मुख्यतः सोयीस्कर नमुना निवड पध्दती व स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

गृहितकृत्ये (Hypotheses) :- या अध्ययनाची गृहितकृत्ये पुढील प्रमाणे निश्चित करण्यात आली होती.

1. गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात सामाजिक, आर्थिक, व सांस्कृतिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
2. विस्थापनामूळे धरणग्रस्तांच्या कुटूंब संरचनेत परिवर्तन घडून येत आहे.
3. विस्थापनामूळे विस्थापितांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक व सामाजिक प्रतिमानात परिवर्तन घडून येत आहे.
4. विस्थापितांच्या संदर्भात सुरू असलेली पुर्नवसन प्रक्रिया सदोष आहे.

उपरोक्त गृहीतकृत्ये संशोधन समस्येच्या पूर्व निरिक्षण व अध्ययनावरुन काढली होती व संशोधनाअंती या गृहितकृत्यांची सत्यता पडताळून पाहण्यात आली.

तथ्य संकलनाच्या पध्दती किंवा साधने (Tools to be used in the collection of data) :- प्रस्तुत अध्ययनासाठी तथ्य संकलन करतांना तथ्यसंकलनाच्या प्राथमिक व व्दैतीयक उगम स्तोत्रांचा वापर केला. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मुख्यतः सर्वेक्षण पध्दतिचा वापर केला. यासाठी अध्ययन विषया संदर्भात मुलाखत अनुसूची तयार करुन त्यात गोसीखुर्द विस्थापितांच्या लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समस्येसंदर्भात अनेक प्रश्न तयार करुन मुलाखतीव्दारे तथ्य संकलीत केली. मुलाखत अनुसुची मधील प्रश्न मुख्यतः बंदीस्त स्वरुपाचे ठेवले होते. मुलाखतीच्या व्दारे उत्तरदात्याकडून अधिकाधिक तथ्थ संकलीत करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच व्दैतियक स्तोत्र म्हणून विस्थापितांच्या संदर्भात पूर्वी झालेली अध्ययने, मासिके व वर्तमानपत्रातील लेख, शासकीय आकडेवारी, विविध ग्रंथ इत्यादींचाही वापर केला.

प्रस्तुत अध्ययनात प्राथमिक तथ्यांच्या संकलनानंतर त्यांचे शास्त्रीय पध्दतीने विश्लेषण केले. यामध्ये तथ्यांचे वर्गीकरण, संपादन, संकेतीकरण या प्रक्रिया संगणकाच्या (SPSS - Statestical Programme of Social Science) या कार्यक्रमाव्दारे पूर्ण केल्या. तसेच संपूर्ण सांख्यकीय विश्लेषण सहसंबध *(Anova)* ईत्यादींचे संगणकाच्या मदतीने गणन केले. विश्लेषणासाठी Factorial Design वापरली. व्दैतियक तत्थ व समाजशास्त्रीय सिंध्दातांच्या आधारे निर्वचन करण्यात आले. ते प्रकरण तिन मध्ये विस्ताराने दिले आहे. तथ्यविश्लेषणाव्दारे निष्कर्षाप्रत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला आणि यातुन सामान्य सिध्दान्त निर्मितीसाठी प्रयत्न करण्यात आला.

अध्ययनाचे प्रमुख निष्कर्ष :—'भंडारा जिल्हयातील गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापीत झालेल्या विस्थापीत झालेल्या लोकांच्या सामाजिक व आर्थि समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' या लघू शोध प्रकल्पाच्या संदर्भात अध्ययनातील विस्थापीतांच्या, विस्थापन प्रक्रियेच्या संदर्भात या अध्ययनात खालील निष्कर्ष प्राप्त झालेत.

1. प्रस्तुत अध्ययनात पुरुष उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 60.70 टक्के तर महिला उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 39.30 टक्के इतके आहे.

2. प्रस्तुत अध्ययनात 20 ते 30 या वयोगटातील उत्तरदात्यांचे शेकडा प्रमाण 19.3, 31 ते 40 या वयोगटातील 20 टक्के, 41 ते 50 या वयोगटात 35.3 टक्के, 51 ते 60 या वयोगटात 17.3 टक्के तर 61 वर्ष व त्यापेक्षा जास्त वय असलेल्या वयोगटात 8.0 टक्के उत्तरदात्यांचा समावेश आहे.

3. प्रस्तुत अध्ययनातील 10.7 टक्के उत्तरदाते अशिक्षित, प्राथमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 30 टक्के, माध्यमिक शिक्षण घेतलेले 37.30 टक्के, उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 2.7 टक्के, पदवी पर्यंत शिक्षण घेतलेले उत्तरदाते 14.7 टक्के तर पदव्यूत्तर पदवी घेतलेले उत्तरदाते 4.7 टक्के इतके आहे. एकंदरीत या अध्ययनातील फक्त 10.7 टक्के उत्तरदाते अशिक्षित आहेत तर 89.3 टक्के उत्तरदाते शिक्षित आहेत.

4. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे विस्थापन झाले असून 5.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सुरू आहे.

5. गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप संयुक्त कुटूंब असे होते तर 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या कुटूंबाचे स्वरूप विस्थापनापूर्वी विभक्त किंवा स्वतंत्र कूटूंब असे होते.

6. विस्थापनानंतर विभक्त कुटूंब अस्तित्वात आल्याचे बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांचे मत आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गोसेखुर्द धरणामूळे जे विस्थापन झाले आहे त्या विस्थापनामूळे कुटूंबाचे स्वरूपच बदलून गेले आहे. पूर्वी जे कुटूंब संयुक्त होते त्या कुटूंबाचे विस्थापनामूळे विभाजन झाले आहे. अर्थात कुटूंबाच्या या विभाजनाला विस्थापनानंतर शासनाकडून मिळणा—या आर्थिक मदत, घरांसाठी जागा, अनुदान इत्यादींचा फायदा अधिकाधिक घेता यावा यासाठी सुध्दा एका कुटूंबाची अनेक कुटूंबे झाल्याचे निदर्शनास आले.

7. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 89.3 टक्के उत्तरदाते विस्थापनापूर्वी शेती करीत होते. शेती हाच त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता.

8. गोसेखुर्द धरणामूळे विस्थापित झालेल्या उत्तरदात्यांच्या मुळच्या व्यवसायात आमुलाग्र परिवर्तन झाले. विस्थापनानंतर 5.3 टक्के उत्तरदाते दुस—यांची शेती भाडयाने करतात, 69.3 टक्के उत्तरदाते मिळेल ती रोजमजूरी करीत आहेत, 14.7 टक्के उत्तरदाते जवळच्या शहरात विविध दुकानात नोकर म्हणून काम करीत आहेत, 5.3 टक्के उत्तरदाते फळे, भाजी विकणे यासारखे लहान व्यवसाय करीत आहेत तर 5.3 टक्के उत्तरदाते सध्या बेरोजगार आहेत.

9. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे विस्थापनापूर्वी मासिक उत्पन्न ब—यापैकी होते. 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मासिक उत्पन्न विस्थापनापूर्वी 4501 रूपयापेक्षा जास्त होते. 44.7 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न जवळपास 60 हजार तर 50 टक्के उत्तरदात्यांचे वार्षिक उत्पन्न 70 ते 80 हजार रूपये इतके होते.

10. विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचा मूळ पारंपारीक व्यवसाय हिरावल्या गेल्याने त्यांचे उत्पन्न खूपच कमी झाले आहे. विस्थापनापूर्वी वार्षिक 60—70 हजार रूपये कमविणारे लोक आता रोजमजूरीच्या कामातून 20 ते 25 हजार वार्षिक कमावित आहेत. तसेच लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे या उत्तरदात्यापैकी 20 टक्के उत्तरदात्यांचे आता कोणतेही उत्पन्न राहीलेले नाही.

11. प्रस्तुत अध्ययनातील 5.3 टक्के उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी एकही हेक्टर जमीन नव्हती, 44.7 टक्के उत्तरदात्याकडे 1 ते 2 हेक्टर जमीन होती तर 50 टक्के उतरदात्याकडे 3 ते 4 हेक्टर जमीन होती. म्हणजेच 94.7 टक्के उत्तरदात्यांकडे विस्थापनापूर्वी जमीन होती.

12. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांची जमीन धरणात गेली आहे.

13. प्रस्तुत अध्ययनातील 68 टक्के उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा संपूर्ण मोबदला मिळाला असून 26.7 टक्के उत्तरदात्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा मोबदला काही प्रमाणात मिळाला आहे.

14. प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांनी मिळालेल्या मोबदल्यातून दुसरी जमीन विकत घेतलेली नाही.

15. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांने मिळालेल्या मोबदल्यातून जमीन का विकत घेतली नाही या कारणांचा आढावा घेतला असता असे निदर्शनास आले की, 92 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते मिळालेल्या मोबदल्यात एक एकरही जमीन घेणे शक्य नाही. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ज्या गावात त्यांचे पूर्नवसन झाले आहे त्या गावात विकत घेण्यासाठी जमीनच उपलब्ध नाही.

16. प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांचे राहते घर गोसेखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात गेले आहे. 94.7 टक्के उत्तरदात्यांना राहत्या घरांचा मोबदला मिळाला आहे.

17. प्रस्तुत अध्ययनातील 61.3 टक्के उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी रहावयास गेले आहेत तर 38.7 टक्के उत्तरदाते आपले मुळचे गांव सोडून पुर्नवसन झालेल्या ठिकाणी अजूनही रहावयास गेलेले नाही.

18. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांचे मते 55.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात शाळा, रस्ते, पाणी, विज या सर्व सोयी आहेत तर 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते पुर्नवसीत गावात या सोयी काही प्रमाणात आहेत.

19. प्रस्तुत अध्ययनातील 61.3 टक्के उत्तरदाते पुर्नवसीत गावात रहावयास गेलेले आहेत. तर 38.7 टक्के उत्तरदाते अजूनही पुर्नवसीत गावात रहावयास गेले नाही. याचे कारण विचारले असता असे निदर्शनास आले की, एकूण 116 उत्तरदात्यांपैकी 40 उत्तरदात्यांना त्यांच्या जुन्या ठिकाणावरून नवीन गावात जावेसे वाटत नाही तर 76 टक्के उत्तरदात्यांना त्यांचे मुळचे गांव सोडावेसे वाटत नाही म्हणून ते पुर्नवसीत गावात वास्तव्यास गेलेले नाहीत.

20. प्रस्तुत अध्ययनातील 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचा गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या आंदोलनात सहभाग होता. 92 टक्के उत्तरदात्यांनी या आंदोलनामूळे आम्हाला बराच फायदा झाला असे मत व्यक्त केले. तसेच 94.7 टक्के उत्तरदात्यांचे मते त्यांच्या सर्व समस्या केवळ धरणग्रस्तांच्या आंदोलनामूळेच मार्गी लागल्या आहेत. याचाच अर्थ गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या समस्या मार्गी लावण्यात, त्या समस्यांचे निराकरण करण्यात गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विविध आंदोलनाची महत्वाची भूमिका होती. बहुतांश उत्तरदात्यांच्यामते केवळ त्यांच्या आंदोलनामूळेच त्यांच्या समस्यां मार्गी लागल्या आहेत.

21. धरणामूळे विस्थापित झालेल्या लोकांची जमीन, घर सर्वकाही धरणात गेले असल्याने आणि या सर्व लोकांना आपले मुळचे गांव सोडून दुस–या गावांत विस्थापित म्हणून रहावे लागत असल्याने यांच्याविषयी समाजातील इतर लोक व नातेवाईकांचा दृष्टीकोण फारसा चांगला असत नाही. प्रस्तुत अध्ययनातील 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्याकडे इतरांचा व नातेवाईकांचा बघण्याचा दृष्टीकोण सर्वसाधारण स्वरूपाचा आहे.

22. विस्थापनामूळे व्यक्तीचे कौटूंबिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन पुर्णपणे विस्कळीत होते. प्रस्तुत अध्ययनातील 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबधात ब–याच प्रमाणात फरक पडला आहे. प्रस्तुत अध्ययनातील 42.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांचे त्यांच्या नातेवाईकांशी पूर्वीसारखे चांगले संबध राहीले नाही. 32.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीच्या मोबदल्यावरून कुटूंबात कलह निर्माण झाले आणि त्यामूळे एका कुटूंबाचे दोन किंवा तिन घरे झालीत. 22.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांच्या कुटूंबाकडे आता जमीन राहीली नाही आणि जमीन नसल्यामूळे त्यांच्या मुलांना विवाहासाठी कोणीही मुलगी द्यायला तयार नाही. प्रस्तुत अध्ययनातील बहुतांश म्हणजे 97.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या सामाजिक संबधात बराच फरक पडला आहे. यात लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे विस्थापनामूळे विवाहसंस्थेच्या संदर्भात महत्वपूर्ण बदल होवू लागले आहेत. विस्थापीत झालेल्यांकडे आता जमीन नसल्यामूळे या विस्थापीतांच्या मुलांना विवाहासाठी इतर लोक आपली मुलगी देण्यास तयार नाहीत. विस्थापनाचा मोबदला म्हणून मिळालेल्या पैशामूळे विस्थापीतांच्या कुटूंबात संघर्ष व कलह होवू लागले आहेत. याचा परिणाम म्हणून पुर्वीच्या संयुक्त कुटूंबाचे विभाजन होवून विस्थापीतांमध्ये आता विभक्त कुटूंब पध्दती मोठया प्रमाणात अस्तित्वात येवू लागली आहे. याच पैशामूळे बहीणी आपला हिस्सा मागण्यासाठी भावाच्या दारात उभ्या राहू लागल्या आहेत. अगदी हिस्स्यासाठी कोर्टापर्यंतही यांची प्रकरणे जावू लागली आहेत त्यामूळे बहीण भावाचे नाते आता संघर्षाचे झाले आहे. थोडक्यात, विस्थापनामूळे विस्थापीतांच्या सामाजिक संबधात अमुलाग्र फरक पडला आहे.

23. विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांच्या केवळ सामाजिक संबधातच फरक पडला नाही तर त्यांच्या संपूर्ण जीवनावरच या विस्थापनाचा गंभीर परिणाम झाला आहे. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात गेलेल्या जमीनीचा मोबदला मिळविण्यासाठी त्यांना शासकीय कार्यालयाचे सारखे उंबरठे झिजवावे लागतात. 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणात त्यांची जमीन गेल्याने त्यांना आता कोणतेही काम उरले नाही. हे उत्तरदाते केवळ आपली शेती करीत होते. आपल्या शेतीत काम करण्यास त्यांना कोणतीही अप्रतिष्ठा वाटत नव्हती आता मात्र शेती नसल्याने त्यांना दुसरे काम करण्यात अप्रतिष्ठा वाटते म्हणून ते आता बेकार आहेत. 42.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांचे संपूर्ण जीवन अस्थिर झालेले आहे. 37.3 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते

विस्थापनामूळे जो मोबदला मिळाला त्यावरून त्यांच्या घरात भांडणे वाढू लागली आहेत. तर 14.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते विस्थापनामूळे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा खेळखंडोबा झाला आहे. थोडक्यात, विस्थापनामूळे प्रस्तुत अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक जीवनात अमुलाग्र फरक पडला. विस्थापनामूळे सर्वच विस्थापीतांचे जीवन अस्थिर, अनिश्चित व विस्कटलेले झाले आहे.

24. प्रस्तुत अध्ययनातील 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्या मते अशी धरणे हवीत पण अगोदर विस्थापीतांचे योग्य पूर्नवसन होणे आवश्यक आहे. 2.7 टक्के उत्त्रदात्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी धरणे आवश्यक आहेत त्यामूळे ती व्हायलाच हवीत असे स्पष्ट मत आहे. तर 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते धरणामूळे लोक विस्थापीत होतात, त्यांची रोजी रोटी हिरावली जाते, त्यांना जगणे कठीण होते त्यामूळे लोकांना बेघर व बेरोजगार करून होणारा विकास काय कामाचा? असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. थोडक्यात, या अध्ययनातील जवळपास 55.4 टक्के विस्थापीतांचा धरणाला विरोध नाही. त्यांच्यामते देशाच्या विकासासाठी अशी धरणे व्हायलाच हवीत परंतू धरणाच्या अगोदर विस्थापीत लोकांचे पुर्नवसन योग्य पध्दतीने झाले पाहिजे असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

25. प्रस्तुत अध्ययनातील 52.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाची प्रकिया अतिशय संथगतीने सुरू आहे त्यामूळे विस्थापीतांच्या विविध अडचणीत भर पडत आहे. 44.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते त्यांना धरणात गेलेल्या त्यांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला मिळाला नाही म्हणून ही प्रक्रीया सदोष आहे. तर 2.7 टक्के उत्तरदात्यांच्यामते पुर्नवसन प्रक्रियेची अंमलबजावणी ज्या अधिकारी व कर्मचारी वर्गाच्या हातात आहे त्यांनी या प्रक्रियेची योग्य अंमलबजावणी केली नाही. या प्रकियेत भ्रष्टाचार, लेटलतीफी यामूळे ही प्रक्रीया दोषपूर्ण असल्याचे म्हटले आहे. थोडक्यात, या अध्ययनातील सर्वच उत्तरदात्यांच्या मते गोसेखुर्द धरणग्रस्तांच्या विस्थापनाची प्रक्रिया सदोष आहे. या प्रक्रियेत विस्थापीतांचे पुर्नवसन अतिशय संथगतीने सुरू आहे. ही प्रक्रीया नोकरशाहीच्या हातात असल्याने त्यात भ्रष्टाचाराला चांगलाच वाव मिळाला असल्याचे सर्वच उत्तरदात्यांना वाटते.

References:-
1. Dr. G. Satyanarayan, 'Devlopment: Displacement and Rehabilitation, Rawat Publication, New Delhi, 1999, page no. 14.
2. Jose Marickan & M. K. George, Development Induced Displacement, ISB, Banglore, 2003, page no, 26.
3. www.indiaenvironmentportal.org.in/node/288951 -
4. www.timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/19 Nove 2009.
5. गोसेखुर्द प्रकल्प, पुर्नवसन विभाग कार्यालय, अंबाडी, भंडारा / नागपूर.

संदर्भ ग्रंथ :–
1. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि सिध्दांत', साईनाथ प्रकाशन,नागपूर, 1999.
2. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2000.
3. आगलावे डॉ.प्रदीप, 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009.
4. आहुजा राम, 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, 1999.
5. जैन जे. डी., 'आधुनिक भारतमे सामाजिक परिवर्तन', एस. चांद कंपनी, न्यू दिल्ली, 1977.
6. रावत हरीकृष्ण, 'उच्चस्तर समाजशास्त्र विश्वकोश', रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, 2006.
7. *Bhatt & Bhargava, 'Land and people, of Indian states and union territories, Kalpaz Publications, Delhi, 2005.*
8. *Encyclopaedia Britannica, INC., William Benton, Publisher, Chicago, 1969.*
9. *Jose Marickan & George, 'Development Induced Displacement', ISB, Banglore, 2003.*
10. *Satyanarayana G., 'Development: Displacement and Rehabilitation', Rawat Publication, Delhi, 1999.*

<u>Research Papers</u>:-

1 *Asthana, Shobha, and Shri Prabhat Parashar, 1992. Public Participation in the Resettlement & Rehabilitation Programme of Sardar Sarovar Project. Florianopolis, Brazil: International Workshop on Involuntary Resettlement, 1992.*

2 *Bhagat, Dr. Rahul, Displacement and Rehabilitation in the reference of Gosikhurd Dam in Bhandara Districts., Published in Seminar Volume of U. G. C. sponsored National Seminar on Special Economic Zones In Rural India, Dated on 29th Janwary 2010, Organised by Department of Sociology and Political Science, Govindrao Warjukar Arts and Commerce College, Nagbhid, Dist. Chandrapur, page no. 20 and 21.*

3 *Chandran, T. R. Satish, and Aloysius Fernandes, 1990. Workshop on Rehabilitation of Persons Displaced by Development Projects. Bangalore, India: Institute for Social and Economic Change, 1990.*

.

'दीक्षाभूमी– सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ' – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, 10–ब, नविन नंदनवन, नागपूर–09, E-mail: profdipakpawar@rediffmail.com, Mobile : 9423405816

डॉ. आंबेडकरांनी धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या बत्तीस वर्षापूर्वी सुरु केलेली परिवर्तनाची चळवळ 14 ऑक्टोबर 1956 ला नागपूर दीक्षाभुमिवरील बौध्द धम्माच्या दीक्षा घेण्याने थांबली नाही, तर ती विविध अंगानी अनेक चढ उतारानंतरही अव्याहतपणे सुरु आहे. अस्पृश्य समाजातील अनेक जाती, भटक्या विमुक्त जाती–जमाती, आदिवासी व इतर मागासवर्गीयांनी देखील बौध्द धम्माची दीक्षा घेतली असुन अनेक जाती–जमाती बौध्द धम्माच्या वाटेवर आहेत.

समाज प्रारंभीच्या अवस्थेत स्थितीप्रिय म्हणजे स्थिर होता. ज्याप्रमाणे एखाद्या तलावाच्या पाण्याचा पृष्ठभाग स्थिर असतो त्यात हालचाल नसते तसा मानवी समुह होता. कालांतराने परिस्थिती बदलत गेली, विषमता व अन्यायात वाढ होत गेली. समाजात त्या संर्दभात जागृती निर्माण होऊन, त्याविरुध्द आवाज उठविला. त्यात इतरांचा प्रतिसाद व आवाज मिळुन प्रचंड उलथापालथीतून जगातली प्रख्यात आंदोलने होऊन त्यातुन क्रांती झाली. युरोपातील प्रॉटेस्टन्ट चळवळ, फ्रेंच व रशियाची राज्यक्रांती, कृष्णवर्णीयांचा लढा इत्यादी यामुळे मानवी समुहातील सर्व क्षेत्रात स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व प्राप्त करुन देण्यासाठीच मदत झाली आहे. भारतामधील सामाजिक विषमता, वर्णव्यवस्था आणि अस्पृश्यते विरुध्दची आंदोलने ही सर्व मानवी हक्काची तत्कालीन समाजव्यवस्थेत परिवर्तनासाठीची आंदोलने आहेत. प्रस्तापित किंवा तात्कालीक परिस्थिती मध्ये बदल करणे हाच आंदोलनाचा उद्देश असतो. सामाजिक परिवर्तन व्हावे, अन्याय, अत्याचार दुर व्हावा असे अनेकांना वाटते पण त्यातून आंदोलन होत नाही. तसेच आंदोलन उभारुन उद्दीष्टांपर्यंत पोहचण्याची देखील क्षमता त्यांची नसते. परंतु जेव्हा कार्ल मार्क्स, मार्टीन ल्युथर किंग, जोतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सारखी विशाल क्षमतेची माणसे परिवर्तनवादी विचार मांडुन समाजातील लोकांना अगर समुहांना प्रेरीत करतात तेव्हा लोकांच्या मनात दडलेल्या असंतोषाला योग्य मार्ग दाखवून समाजात परिवर्तन घडून आणतात.

सामाजिक परिवर्तन व सामाजिक चळवळीच्या समाजशास्त्रीय संकल्पना : हॅरी जान्सनच्या मते 'मुलभूत अर्थाने, समाज सरंचनेतील बदल म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन होय', तर किंग्जले डेव्हिसच्या मतानुसार 'सामाजिक परिवर्तन म्हणजे सामाजिक संघटनात अर्थात समाजाच्या संरचना आणि प्रकार्यात झालेला बदल होय'[1]. कोणत्याही समाजाच्या विविध भागांच्या परस्पर संबंधाच्या स्थिर स्वरुपावरच त्या समाजाची सरंचना किंवा व्यवस्था अवलनंबून असते. त्यामुळे समाजाच्या विविध भागांच्या परस्पर संबंधाच्या स्वरुपात बदल झाला की, समाज संरचनेत बदल होतो. म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन घडुन येते. तसेच समाज संरचनेचे भुमिका, उपगट, प्रमाणके आणि मूल्ये हे चार प्रमुख घटक असून ते परस्पर संबंधित आहेत. या घटकांतील परिवर्तनाचा प्रभाव सामाजिक सरंचनेवर पडुन सामाजिक परिवर्तन घडुन येते. सामाजिक परिवर्तन हे सहज किंवा आपोआप होत नसते तर ते सक्षम नेतृत्वाने चळवळीच्या माध्यमातून होत असते. नेतृत्वाला जनमाणसाने प्रतिसाद देऊन चळवळीत सहभागी असणे महत्वाचे असते. सामाजिक चळवळीच्या संदर्भात ''सी.डब्ल्यु. किंग म्हणतात की, 'सामाजिक चळवळी ही अशी एक प्रक्रिया होय की जिचा उद्देश, विचार, व्यवहार आणि सामाजिक संबंधात परिवर्तन आणणे हा असतो. हर्बट ब्लूमर यांच्या मते, 'सामाजिक चळवळ हा असा सामुहीक प्रयत्न आहे की, ज्यातून जीवनाची नवी व्यवस्था निर्माण होते', तर टर्नर आणि किलियन म्हणतात की, 'एखाद्या समाजात किंवा मानवी समुहात लोक सामुहीकरित्या आणि सातत्याने अशी कृती (Action) करीत राहतात की, समाजात विरोध आणि परिवर्तन याला चालना देते, तिला सामाजिक चळवळ म्हटले जाते.'[2] सामाजिक चळवळ ही समाजतील लोकांनी केलेल्या आणि सामुहीक कृतीद्वारे (Collective action) केलेल्या समाज परिवर्तनाचा किंवा त्यातील व्यवस्थांमधील एखाद्या व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यचा किंवा प्रस्थापित व्यक्ती, समुह, मूल्य किंवा सरंचना यांच्या विरुध्द असलेल्या असंतोषाचे प्रगटीकरण करुन बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न असतो.

सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यातील आंतरसंबंध : समाज व्यवस्थेत अंतर्गत तणाव आणि आवश्यकता निर्माण झाल्यास सामाजिक चळवळी निर्माण होतात. प्रत्येक सामाजिक चळवळ ही परिवर्तनाशीच संबंधीत असते, मग ते परिवर्तन संपूर्ण, आंशिक, तात्कालीन, क्षुल्लक स्वरुपाचे असू शकते. सामाजिक चळवळीतून समाजात जाणीव, जागृती निर्माण करुनव्यवस्थेवर दबाव आणण्याचे काम केले जाते. जगाच्या इतिहासात सामुहीक संघटीत कृतीशिवाय सामाजिक परिवर्तने घडून आल्याची काही उदाहरणे दिसुन येत असली तरी ती अपवादात्मक आहे. जगातील जास्तीत जास्त सामाजिक परिवर्तने ही सामुहीक संघटीत कृतीतून उद्भवणाऱ्या चळवळी मधूनच झालेली आहे. ''जेव्हा

सामाजिक चळवळीमुळे सामाजिक परिवर्तन होते, तेव्हा समाज व्यवस्था, त्या चळवळीने उचलून धरलेल्या प्रमाणके व मूल्यांशी तडजोड करीत असते.''[3] त्यामुळे चळवळीत सहभागी नसलेल्या समाजातही परिवर्तन घडुन येते. सर्वच सामाजिक चळवळी यशस्वी होऊन आपले उद्दीष्ट गाठेल असे नाही. सामाजिक चळवळी अयशस्वी झाली तरी तीचे, कमीत कमी दोन परिणाम होतात. पहिला असा त्यातून दुसऱ्या जास्त प्रबळ अशा चळवळीला जन्म मिळतो, दुसरे असे की नविन मुलभूत मागण्या प्रस्थापित समाज व्यवस्थेपासुन वेगळे करणाऱ्या, केल्या जातात व त्यातुन नविन समाजव्यवस्था उदयास येते. चळवळीच्या माध्यमातुन नविन मुल्ये व प्रमाणके समाज स्विकारतो. चळवळीच्या नेतृत्वाला नविन मान्यता मिळुन समाजात स्थान प्राप्त होते. केवळ व्यवस्थेत नव्हे तर सरंचना, संघटना आणि सामाजिक संस्था मध्ये व्यापक बदल होतात. अशाप्रकारे सामाजिक चळवळीचा संबंध समाज परिवर्तनाचा फार जवळचा असतो.

धम्मचक्र परिवर्तन : ऐतिहासिक व क्रांतीकारी घटना : 1789 च्या फ्रेंच आणि 1917 च्या रशियाच्या क्रांतीमुळे आणि कृष्णवर्णीयांच्या मानवी हक्काच्या लढ्यामुळे त्या देशांच्या राजकीय आणि सामाजिक जीवनात प्रचंड परिवर्तन झाले. व याचा परिणाम संपूर्ण युरोप खंड व जगावर पडला. आधुनिक काळातील या घटना अत्यंत महत्वपूर्ण मानभल्या जातात. तर भारतात अहिंसेच्या माध्यमातुन स्वातंत्र्य लढा ही देखील लक्षणीय बाब आहे. पण स्वतंत्र भारतातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 14 ऑक्टोबर 1956 ला नागपूर या नागनगरीत महाथेरो चंद्रमणी यांच्या हस्ते बौध्द धम्माची दीक्षा घेतली. त्यानंतर त्यांनी पाच लाख दलितांना बौध्द धम्माची दीक्षा दिली. डॉ. आंबेडकरानी बौध्द धम्माचे थांबलेले चक्र पुन्हा गतिमान केले आणि शेकडो वर्षानंतर या जंबुद्विपातील लाखो लोकांमध्ये तथागत बुध्दांच्या 2500 व्या महापरिनिर्वाणदिन वर्षात ''धम्मचक्र प्रवर्तन'' घडुन आले. जगाच्या इतिहासातील आधुनिक काळातील ही एक महान अशी ऐतिहासिक क्रांतीकारी घटना होती. ज्या भुमीवर आधुनिक काळातील ऐतिहासिक क्रांतीकारी घटना घडली, ती भुमी म्हणजे दीक्षा भुमी होय.

''डॉ. आंबेडकरांनी 14 ऑक्टोबर 1956 ला नागपूरात मानवी अधिकारापासुन वंचित असलेल्या 5 लाख आणि 16 ऑक्टोंबरला चंद्रपूर येथे 3 लाख दलितांना बौध्द धम्माची दीक्षा देऊन त्यांना हिंदूंच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक गुलामीतून मुक्त केले. ही घटना क्रांतीकारी आहे. ही जगातील एक महान क्रांती आहे. ही क्रांती हिंसेच्या जोरावर झाली नाही, तर वैचारिक परिवर्तनाच्या आधारावर झाली आहे. कोणत्याही प्रकारचा रक्तपात न होता एवढी मोठी क्रांती झाली, म्हणून जगातील एक महान क्रांती आहे. ही क्रांती फ्रेंच राज्यक्रांती आणि रशियन क्रांतीपेक्षा महत्वपूर्ण आहे, ही क्रांती डॉ. आंबेडकरांनी बुध्दाच्या धम्माद्वारे घडवून आणली होती. डॉ. आंबेडकरांनी 'धम्मचक्र परिवर्तन' करुन ही धम्मक्रांती केली''[4] या धम्मक्रांतीने भारतीय समाजातील शेकडो वर्षापासून मानवी हक्कापासून वंचित असणाऱ्या दलित समाजात आमुलाग्र परिवर्तन घडुन आणले. दीक्षाभुमी वरील धम्मचक्र प्रर्वतनामुळे दलित समाजात घडून आलेल्या परिवर्तनाचा इतर समाज देखील विचार करुन लागला. इतकेच नव्हे इतर समाजावरही याचा परिणाम होऊन त्यांच्यात परिवर्तन घडुल आले आहे. दीक्षाभुमी सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे केंद्र आहे.

दीक्षाभुमी सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय समाजात आमुलाग्र परिवर्तन पाहीजे होते. भारतीय समाजात सामाजिक गतिशिलतेचा पुर्ण अभाव होता. भारतीय समाजव्यवस्था वर्ण आणि जातीव्यवस्थेवर आधारीत होती. विषयमतेवर आधारीत समाज व्यवस्थेला हिंदू धर्माची मान्यता होती, जातीव्यवस्थेची मुळेच हिंदु धर्मात होती. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जातीनुसार, जातीच्या नियमानुसार वर्तन करणे आवश्यक होते. कारण धर्माचा तसा आदेश होता. समाजावर धार्मिक रुढी, परंपराचा इताक प्रभाव होता की, प्रस्तापितांना यामध्ये बदल करणे मान्य नव्हते. याकरीता जातीप्रथा नष्ट करण्याचा उपाय डॉ. आंबेडकर सुचवितात की, ''प्रत्येक पुरुष आणि स्त्रीला शास्त्राच्या (ब्राम्हणी धर्म – हिंदू धर्म) दास्यातून मुक्त करा. शास्त्राद्वारा प्रतिष्ठापित हानिकारक धारणांपासुन त्यांची मते स्वच्छ करा.''[5] पुढे जाऊन डॉ. आंबेडकर स्पष्टपणे प्रतिपादन करतात, ''तुम्ही शास्त्राची सत्ता दूर करा आणि शास्त्राचा धर्म (ब्राम्हणी धर्म– हिंदू धर्म) नष्ट केलाच पाहिजे''[6], प्रस्तापित विषमाधिष्टीत व्यवस्था नाकारली. त्याचबरोबर सर्वसामान्य लोकांना न्याय मिळेल, आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधूता असलेल्या आदर्श समाज व्यवस्थेची संकल्पना मांडली. डॉ. आंबेडकरांना भारतीय समाज व्यवस्थेत परिवर्तन घडून आणायचे होते. हिंदु धर्मात राहुन ते समग्र परिवर्तन त्यांना शक्य नव्हते. येथील विषमाधिष्ठीत जातीप्रथेवर आधारीत समाजव्यवस्था नष्ट करुन, समातधिष्ठीत समाज व्यवस्था निर्माण करावयाची होती. म्हणून त्यांना अपेक्षीत आदर्श समाज प्रस्थापित करण्यासाठीच बौध्द धम्माचा स्विकार केला.

ए.के. नारायण यांनी बौध्द धम्म व सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात म्हटले की, ''त्यांनी (डॉ. आंबेडकरांनी) धार्मिक व्यवस्था (बौध्द धर्म) हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले होते''[7], नारायण यांनी स्पष्ट केले की, ''डॉ. आंबेडकर यांची बौध्द धम्माची निवड ही गुणात्मक सामाजिक परिवर्तनासाठी एक सामाजिक शक्ती आणि समतामुलक तत्वाच्या स्वरुपात होती. राजकारणाचे साधन म्हणून त्यांनी बौध्द धम्माचा उपयोग केला नव्हता''[8]

यावरुन स्पष्ट होते की डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक परिवर्तन हे एक स्वतःहाचेच ध्येय्य होते. अस्पृश्य समाजात सामाजिक परिवर्तन घडवुन आणण्याकरीता बुध्दाच्या सामाजिक तत्वप्रणालीचा स्विकार केला होता.

दलितांनीबौध्द धम्माचा स्विकार केल्यानंतर बौध्द समाजात फार मोठ्या प्रमाणात सामाजिक परिवर्तन झाले, व त्याचा परिणाम बौध्देत्तर समाजावर पडुन त्यांच्यातही काही प्रमाणात परिवर्तन झाले. दीक्षाभुमीवरील धम्मचक्र प्रर्वतन भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ झाली.

सामाजिकचळवळीतून सामाजिक परिवर्तन :

1) प्रत्येक समाजात विशिष्ट प्रकारची मुल्ये व प्रमाणके असतात. समाजातील मुल्यांच्या आधारे प्रमाणेक निश्चित होतात. समाजामध्ये अस्तित्वात असलेल्या या सामाजिक मुल्यानुसार अनेक गोष्टींचे मुल्यांकन केले जाते. समाजातील लोकांचे वर्तन मुल्यानुसार असावे अशी अपेक्षा असते व समाजातील लोक सुध्दा मुल्यानुसार भुमिका पार पाडतात. पुर्वी हिंदू धर्मात विषमता हे मुल्य होते व त्यातुनच अस्पृश्यता निर्माण करण्यात आली होती. अस्पृश्यता व जातीप्रथांचे पालन करणे, हिंदू धर्मानुरुप मानले जात होते. याचे उल्लंघन केले तर सवर्ण हिंदु अस्पृश्यंवर अत्याचार करीत, तसेच अस्पृश्यांनाही मुल्ये आणि प्रमाणकाविरोधी वर्तन केले तर पाप केले, दैवी कोप होईल असे वाटत. त्यामुळे तेही मुल्य व प्रमाणकाप्रमाणे वर्तन करीत असे. पण अस्पृश्यांनी बौध्द धम्माचा स्विकार केला. समता, स्वातंत्र्य, बंधूत्व व न्याय या तथागताच्या तत्वांचा स्विकार केला. त्यांनी जातीप्रथा व अस्पृश्यता झुगारुन देऊन प्रस्तापितांना व हिंदु धर्माला विरोध केला. बौध्दांच्या मुल्ये, प्रमाणके व श्रध्दांमध्ये आमुलाग्र परिवर्तन झाले आहे. हे त्यांच्या जीवनातील पायाभूत सामाजिक परिवर्तन आहे.

2) हिंदु धर्मात अनेक प्रथा, रुढी, परंपरा आहेत. बौध्दांनी हिंदू धर्मातील प्रथा, लोकरुढी, आणि परंपरा नाकारल्या. त्याऐवजी बौध्द धम्मानुसार मानवतावादी आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोण असलेल्या नवीन प्रथा, परंपरा स्विकारल्या आहेत. हे करीत असतांना धर्मातरानंतर महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यातील बौध्दांवर अन्याय व अत्याचार करण्यात आले. बहिष्कार टाकण्यात आला पण बौध्दांनी न डगमगता प्रतिकार केला व मानसिक गुलामी नाकारली. त्यामुळे त्यांच्यावर प्रथा परंपराद्वारे लावण्यात आलेल्या बंधनामध्ये परिवर्तन झाले आहे.

3) विचारांचा प्रभाव आचरणावर पडतो तसाच आचरणाचा प्रभाव विचारांवर पडतो. त्यानुसार विचारसरणी बनते. बौध्द धम्माच्या स्विकारानंतर बौध्दांची पारंपारिक विचारसरणी बदलली आहे. सर्व माणसे समान आहेत, कोणतीही गोष्ट करतांना अंधश्रध्दा न बाळगता विचारपुर्वक केली पाहीजे. कोणतेही वर्तन करतांना योग्य अयोग्य व हितकारक आणि अहितकारक या बाबींचा विचार केला पाहीजे. वस्तुनिष्ठपणे विचार करुन कोणत्याही गोष्टींचा स्विकार केला पाहीजे, असा विचार बौध्द करीत आहे. बौध्दांना विचार करण्याचा दृष्टीकोण बदलला आहे. स्वच्छता, शिक्षण, निटनेटकेपणा या गोष्टींना ते काटेकोरपणे पाळत आहे.

4) जगातल्या वंचित राहिलेला एक मोठा वर्ग म्हणजे निग्रो, स्त्रीया व दलित. संधी नव्हती म्हणून हा वर्ग मागे होता. तो मेहनती व बुध्दीवान होता पण र्निबुध्द नक्कीच नव्हता. संधी मिळताच या वर्गाने संपूर्ण जगाला दाखवून दिले. आम्हाला संधी नव्हती तसेच अन्याय, अत्याचाराने व शोषणाने ग्रस्त होतो म्हणुन आम्ही मागे होतो. धर्मांतरानंतर दलित समाजाला नवी दिशा व दृष्टी मिळाली, बाबासाहेबांच्या संघटीत व्हा, शिका व संघर्ष करा याची शिकवण मिळाली. त्यामुळे अथक परीश्रमाने, प्रतिकुल परिस्थितीत शिक्षण घेऊन उच्च स्थाने प्राप्त केली. त्यातुन दर्जा व स्थानात्मक गतिशिलता निर्माण झाली आहे. तसेच बौध्द समाजातील व्यक्ती खेड्यातून–शहराकडे–शहरातून महानगराकडे अशी परिवर्तीतझाली आहे. त्यामुळे त्याच्यात मोठ्या प्रमाणात गतिशिलता निर्माण झाली आहे. ज्या समाजात गतिशिलता असेल तोच समाज सर्वांगिण विकास करु शकतो. बौध्द समाजात प्रचंड गतिशिलता असुन त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन घडुन आले आहे.

5) पुर्वी भारतीय समाजात सामाजिक संबंध हे जातीच्या आधारावर निर्धारित होत असत. जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेच्या नियमानुसार कुणी–कोणाशी कसे संबंध ठेवावे हे निश्चित करण्यात आले होते. अस्पृश्य जातीतील सवर्ण लोकांशी सन्मानपुर्व संबंध ठेवावे लागयचे तर सर्व मात्र अस्पृश्य जातीच्या लोकांना तुच्छतापुर्ण भावनेने वागवित. परंतु धम्मचक्र प्रर्वतनानंतर जाती व्यवस्था व वर्णव्यवस्था नाकारुन भेदभावपुर्ण संबंध सुध्दा नाकारलेत. बौध्दांना याबाबत सुरुवातीला त्रास झाला परंतु आता समानतेच्या भावनेने वागविले जात आहे. बौध्दांकडे देखील सवर्ण जातीतील लोक मोठ्या प्रमाणात बेटी व्यवहार सोडून सर्व व्यवहार करीत आहे. इतकेच नव्हेतर सवर्णांनी ज्या बौध्द न झालेल्या मातंग, चांभार इत्यादी जातीतील लोकांसोबतच्या संबंधात परिवर्तन झाले आहे.

6)धम्मचक्र प्रर्वतनानंतर कुटुंब, विवाह, धर्म, अर्थ इत्यादी सामाजिक संस्थात परिवर्तन झाले आहे. भारतीय समाजात स्त्रीला गौण स्थान दिले होते. कुटुंबात देखील तिचे स्थान गौण होते, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी केले जात नव्हते, स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने वागविले जात नव्हते. पण बौध्द धम्माच्या स्विकारानंतर या सर्व कौटुंबिक बाबीत परिवर्तन झाले आहे. बौध्द समाजातील स्त्रियांना बरोबरीने वागविले जाते. विवाहाच्या बाबतही बौध्दांमध्ये खुप परिवर्तन आहे. कुटुंबातील प्रौढ व्यक्तीच्या मतानुसार किंवा मुलाच्याच

नव्हेतर मुलामुलींच्या सहमतीने जोडीदार निवडला जातो. विवाहाचा सोहळा त्यांच्याच संमतीने होतो.बौध्द समाजात हुंडा, मानपान या परंपरागत गोष्टींना फाटा देऊन वर–वधू च्या एकत्रीत खर्चाने विवाह (मंगल परिणय) पार पडत आहे. धम्मचक्र प्रवर्तनानंतर बौध्द समाज अनेक अडीअडचणीवर मात करुन, प्रसंगी उपाषी राहून षिक्षण घेत आहे. बौध्दांच्या षिक्षण घेण्याच्या जिद्दीचा प्रभाव इतर समाजावरही पडला आहे. बौध्दांनी अर्थोत्पादनाचे नव नवीन आयाम शोधले आहे. त्यानी गावकीची व हिन दर्जाची कामे सोडून दिली आहे. धर्म संस्थेत तर आमुलाग्र बदल धम्मचक्र प्रर्वतनानंतर झाला आहे. अशा प्रकारे सामाजिक संस्थांमध्ये धम्मचक्र प्रर्वतनामुळे व्यापक बदल झाले आहे.

7) बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा हे जीवनाच्या प्रगतीचे सुत्र दिले. धम्मचक्र प्रर्वतनानंतर हजारो वर्षाची जोखडे (बंधने) फेकुन दिली. खेड्यापाड्यातील बौध्दांवर अन्याय, अत्याचार व जिवघेणे हल्ले होऊ लागलेत. तेव्हा बौध्द लोक जागृत होऊन सामुहीकरित्या प्रतिकार करु लागले. या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात मोठी चळवळ उभी केली. चळवळीच्या माध्यमातून या बलाढ्या व प्रस्तापित शक्तीशी संघर्ष करणे शक्य झाले. रिपब्लिकन पक्ष, दलित पॅन्थर व अलिकडे बहुजन समाज पक्ष च्या माध्यमातून राजकीय ताकद देखील त्यांच्या सोबत आहे. नामांतराच्या चळवळीने तर प्रत्येक बौध्दाच्या अंगात मोठी शक्ती निर्माण केली. आज देशातल्या सर्व चळवळी 10–20 वर्षाच्या आयुष्यानंतर सपंलेल्या आहेत पण डॉ. आंबेडकरांनी निर्माण केलेली चळवळ अजुनही विहारा–विहारातुन, तालुका ते देशपातळीपर्यंत, निषेध, मोर्चा, सभा, पत्रके इत्यादी माध्यमातून सुरु आहे. सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून ते आपल्या समस्या सोडवित आहेत. चळवळीच्या संदर्भात प्रसिध्द स्कथनकार व साहित्यीक डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाच्या स्वाभिमानासाठी सुरु केलेली चळवळ ही या देशाला सुंदर करणारी आहे. चळवळ संपल्याची भाषा काही जण बोलू लागले आहेत परंतु नेत्यांपासून ही चळवळ आता सर्व सामान्यांच्या हातात गेली आहे. या चळवळीने पुढील काळात शोषितांची चळवळ म्हणून काम करावे.''[9]

अशा प्रकारे धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या बत्तीस वर्ष पूर्वी सुरु केली परिवर्तनाची चळवळ 14 ऑक्टोबर 1956 ला नागपूर दीक्षाभुमिवरील बौध्द धम्माच्या दीक्षा घेण्याने थांबली नाही, तर ती विविध अंगानी अनेक चढ उतारानंतरही अव्हातपणे सुरु आहे. अस्पृश्य समाजातील अनेक जाती, भटक्या विमुक्त जाती–जमाती, आदिवासी व इतर मागासवर्गीयांनी देखील बौध्द धम्माची दीक्षा घेतली असुन अनेक जाती–जमाती बौध्द धम्माच्या वाटेवर आहेत.

संदर्भ :

1) डॉ. प्रदीप आगलावे, 'समाजशास्त्रीय संकल्पना', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ 234

2) डॉ. एस.जी. देवगांवकर, डॉ. शैलजा देवगांवकर, डॉ. जयमाला डुमरे, सामाजिक चळवळी, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर. पृष्ठ 4, 64

3) तत्रैव, पृष्ठ 64

4) डॉ. प्रदीप आगलावे, 'धम्मचक्र प्रर्वतनांनतरचे परिवर्तन', प्रकाशक, आयुक्त, महानगरपालिका, औरंगाबाद, पृष्ठ. 5

5) तत्रैव, पृष्ठ 94

6) तत्रैव, पृष्ठ 95

7) दामोदर कोसंबी, प्राचीन भारत की संस्कृती और सभ्यता', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ 77.

8) तत्रैव, पृष्ठ 77

9) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, http://maharashtratimes. indiatimes.com

Volume – 02, Issue – 01, January - June, 2013. / **ISSN 2278-3199**

जागतीकिकरणाचा भारतीय ग्रामीण संस्कृतीवर होणारा परिणाम

प्रा. एस. पी. झांबरे, एस.एस.जे. महाविद्यालय, अर्जुनी / मोर.मो.9423114245

जागतिकीकरणाचे अनुकुल व प्रतिकुल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उमटल्याचे दिसतात. 1991 मधील नवीन आर्थिक धोरण विकासाला चालना देणारे, नवीन युगाची सुरवात करणारे, क्रांतीकारक, अर्थव्यवस्थेतील सर्व समस्या सोडवण्याचा रामबाण उपाय म्हणून याचा उपयोग केला जात असला तरी जागतिकिकरणाने अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य मिळाल्याचे दिसत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था ही आता बाजार शक्तीवर जास्त प्रमाणात व प्रशासनाच्या शक्तीवर कमी प्रमाणात निर्भर असल्याचे दिसुन येते.

प्रास्ताविक : भारतात 1970 च्या दशकापासुन जागतिकीकरणास सुरूवात झाली परंतु ख–या अर्थाने 1985 मध्ये श्री राजीव गांधी यांनी जागतिकिकरणाची सुरूवात केली 1985 ते 90 च्या वर्षात जागतिकीकरण हा गेल्या काही वर्षापासुन सर्वसामान्यांच्या व अर्थतंज्ञाच्या चर्चेचा विषय बनला आहे. जागतिकीकरणाबद्यल दोन दृष्टीकोन भारतात आपल्याला दिसुन येतात एक जागतिकिकरणाला विरोध करणारा व दुसरे त्यांचे समर्थन करणारा किंवा जागतिकिकरण हा शाप कि वरदान अशी ही चर्चा सुरू आहे. असे वेगवेगळे ग्रुप, अर्थतज्ञ राजकिय विळख्यात आपाआपल्या परीने हयांचे समर्थन करतांना दिसुन येत आहे. भारताच्या नवीन आर्थिक धोरणात मुक्त व्यापाराचा समावेश झाल्याचे दिसुन येत आहे. भारताने 15 एप्रिल 1994 रोजी आंतराष्ट्रीय व्यापारावर सहया केल्या आहेत. त्यातुन आपल्याला आता बाहेर पडणे शक्य नाही. म्हणजे जागतिकिकरणाचा परिणामांना आपापल्याला सामोरे जावे लागेल हे निश्चीत आहे. म्हणुन जागतिकिकरणाची संकल्पना पूर्णपणे समजाउन घेणे महत्वाचे आहे.

1985 ते 90 या काळात भारतात दुष्काळ, भाववाढ, बेकारी व परकीय चलनाचा साठा संपुष्टात येणे व विदेशी कर्जाचे प्रमाण वाढणे अशी संकटे निर्माण झाली होती 1981 पर्यंत युरोपीय राष्टे भारताला कर्ज पुरवठा करीत असत त्या बदल्यात त्यांनी सुचविलेली धोरणे आपण मान्य करीत होतो. 1988 व 89 साली त्यांनीही आपले कर्ज देणे बंद केले. आधी कर्जाच्या बदल्यात भारत सरकारने आपली धोरणे बदलावी अशी मागणी केली होती. 30 नोव्हे. 1990 रोजी जागतिक बॅकेचे अधिकारी ॲडरसन यांनी एक पत्र पाठवुन जागतिक बॅक कर्जदारावर लादत असलेल्या अटीची जाणीव करून दिली. 1985 ते 91 या काळात आपले परकिय कर्ज 4100 कोटी डालर्सवरून 700 कोटी म्हणजे राष्टीय उत्पन्नाच्या 25 टक्के वाढले. भारतात परकिय चलनाची गंगाजळी कमी झाली होती. 1990 मध्ये भारताजवळ फक्त 202 दशलक्ष मिलीयन डॉलर एवढाच परकीय चलनवलन साठा झाला होता. 1991 च्या एप्रिल महिन्यात जागतिक बॅकेने सुचविलेली नविन धोरणे स्विकारली तरच या राष्ट्रानी कर्ज दयावीत असे बॅकांनी म्हटले होते.जागतीक बॅक कर्ज देत नाही असे दिसुन आल्यावर कर्जदाराची विश्वासार्हता ठरविलेल्या आंतरराष्ट्रीय संस्थानी भारताची विश्वासार्हता कमी झाल्याचे जाहिर केले. त्यामुळे परदेशाच्या भारतीयामध्येही घबराट उडाली आणि त्यांनी आपल्या ठेवी भारतीय बॅकामधुन काढुन परकिय बॅकामध्ये ठेवण्यास सुरूवात केली. 1991 मध्ये एप्रिल ते जुन या 3 महिन्यात 95 कोटी डॉलर्सच्या ठेवी काढुन घेण्यात आल्या त्यानंतर शासनाने जून व जुलै महिन्यात रिझर्व बॅकेकडील 67 टन सोने विकुन परकिय चलन मिळविले. परंतु त्यामधुन प्रश्न सुटला नाही. तेव्हा अखेर कर्जासाठी जागतिक बॅकेला शरण जाउन तिच्या सर्व अटी भारताला मान्य कराव्या लागल्या. या सर्व आर्थिक घडामोडी झाल्यामुळे भारताला जागतिकीकरणाची आवश्यकता भासली. भारताने नवीन आर्थिक धोरण पंतप्रधान श्री. नरसिंहराव व अर्थमंत्री श्री. मनमोहनसिंह यांच्या अधिपत्याखाली सुरू केले.

जागतिकिकरण म्हणजे व्यापार, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, शासन, समाजव्यवस्था, जागतिक बॅकेनुसार जागतिकिकरणाच्या म्हणजे उपभोग्या वस्तुसहित सर्व वस्तुच्या आयातिविषयी निर्बंध उठविणे. आयात वस्तुचा दर कमी करणे आणि सार्वजनिक उद्योगाचे खाजगीकरण करणे होय. जागतिकिकरण म्हणजे देशादेशामध्ये होणा–या व्यापा–यांच्या मुक्त प्रवृत्तीतील, ज्ञानावरील व गुंतवणुकीवरील सरकारचे सरक्षणात्मक अडथळे दुर करणे होय.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकिकरणात पुढील घटकांचा समावेश होता.

1) उपभोग्य वस्तुसोबतच सर्व वस्तुच्या आयतीवरील निर्बंध उठविणे.

2) वित्तीय कर कमी करणे.

3) रूपया परीवर्तनशील करणे.

4) जकात व शुल्क कमी करणे.

5) विदेशी गुंतवणुकिला पुर्ण स्वातंत्र देणे.

6) विधिकोष आणि विमा ही सेवा क्षेत्र भांडवलाकरीता खुली करणे.

विषयाचे महत्वः– जागतिकिकरण हा विषय सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, सांस्कृतीक दृष्टीने महत्वाचा आहे.

संशोधन पदध्तीः— प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता संशोधकाने वर्णात्मक पध्दतीचा वापर करून जागतिकिकरणाच्या संदर्भात जे पुस्तके, लेख, अहवाल, सर्वेक्षण, मासिके, प्रकाशित झाली आहे. त्या व्दारे तथ्य संकलन करण्यात आले. आहे जागतिकिकरणाचे भारतातील ग्रामीण, सांस्कृतीक संरचनेवर कोणते परीणाम झालेत यांच्या अध्ययनाकरीता संशोधकांनी पुढील उपकल्पनांची निवड केली आहे.

उपकल्पनाः— जागतिकिकरणाचा संबध आर्थिक धोरणाशी आहे. जागतिकिकरण सार्वत्रीक प्रक्रिया आहे. जागतिकिकरणाचा भारतीय सांस्कृतीक क्षेत्रावर प्रभाव पडतो. जागतिकिकरणाचा प्रभाव विकसीत देशापेक्षा विकसनशिल देशावर होतो. जागतिकिकरणाचे भारतीय ग्रामीण संस्कृतीवर साधक बाधक परीणाम झाले आहेत. जागतिकिकरणामुळे भारतीय ग्रामीण संस्कृतीतील पारंपारीक प्रथा नष्ट झालेले आहे.

संशोधनाची उद्यिष्टये : जागतिकिकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे. जागतिकिकरणाची कार्ये स्पष्ट करणे. जागतिकिकरणामुळे भारतीय ग्रामीण संस्कृतीचे बदलते स्वरूप स्पष्ट करणे. जागतिकिकरणाची कारणे स्पष्ट करणे.

जागतिकिकरणाचे प्रतिकुल परीणाम : वास्तविक क्षेत्रात नफा झाल्याचे दिसुन येते. रोजगारीत वाढ होईल असे वाटत होते परंतु प्रत्यक्षात रोजगार वाढल्याचे दिसत नाही बेकारीत वाढ झाल्याचे दिसुन येते. निर्णयात आर्थिक घटकांचा सबंध न राहता आर्थिक घटकांचा परीणाम झाल्याचे दिसुन येते. उत्पादनात शेती क्षेत्राचा वाटा कमी होत आहे. शेतक—यांना मालाच्या किमती कमी मीळत आहे. वनक्षेत्रात घट झाली आहे. ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योग बंद पडल्याचे दिसते. उपभोग वस्तुचे प्रमाण कमी होउन चैनीच्या वस्तुचे प्रमाण वाढत आहे. आर्थिक विषमतेत वाढ झाल्याचे दिसुन येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदीचे वातावरण निर्माण झाल्याचे दिसते. बाजारपेठेत मोठया प्रमाणात स्पर्धा निर्माण होउन भारतीय उद्योग बंद पडत आहे. शिक्षणाचे बाजारीकरण होत आहे. करार पध्दती व ठेकेदारी पध्दती निर्माण होत आहे. विकसीत देशाचे दुटप्पी धोरण असल्याचे दिसून येते. विकसीत देश हे ब—याचशा सवलती व प्रशुल्क हयात कपात करण्याकरीता गरीब विकसनशील देशावर मोठया प्रमाणात दडपण आणित आहे. शेतक—यांच्या मालावरील सबसिडीज कमी झालेल्या आहे. त्यामूळे शेतक—यांना मिळालेल्या किंमती उत्पादन खर्चापेक्षा कमी असल्याचे दिसुन येते.पेटेंट कायद्याच्या बाबतीत विकसीत देशाचा एकाधिकावर निर्माण झाल्याचे दिसुन येते. सेवा क्षेत्रातील बहुउद्येशीय कंपन्यांनी विकसीत देशात आपले जाळे पसरविणे सुरू केले आहे. बॅकींग व आर्थिक व्यवहार, पर्यटन, मनोरंजन, उर्जा उत्पादन, या क्षेत्रात विकसीत देशांनी सरकारी क्षेत्र स्थापन केले आहे.

विकसीत देशांनी आपल्या कृषी उद्योगाला भरपुर अर्थसहाय देण्याची तरतुद करारात करून ठेवली आहे. परंतु अविकसीत देशातील शेतक—यांना मदतीची आवश्यकता असतांना देखील दुर्लभ केले जाते. समाज व्यवस्थेवरती जागतिकिकरणाचा विपरीत परीणाम झाल्याचे दिसते. समाजाची संस्कृती व जीवनमुल्ये बदलेली दिसतात पाश्चात्य शैलीचे अनुकरण सुरू झाले. उपभोक्ता व चैनीच्या वस्तुच्या मागणीत मोठया प्रमाणावर बदल होतात व त्यामुळे सामाजीक अर्थव्यवस्था विस्कळीत होते.

सांस्कृतीक जागतिकिकरणास स्पष्ट करताना वाटर्स यांनी चार मुद्यांना महत्व दिले. आहे. महत्वाचा मुद्या म्हणजे वाढते अभौतिकिकरण. या प्रक्रिये अंतर्गत वस्तु व सेवेचा अत्याधिक निर्मीती व पुरवठा होत असुन त्यामुळे वस्तुचे भौतिक मुल्य कमी झाले. क्रेडिट कार्ड व सहज कर्जासारख्या बाबींनी पैशाचे मुल्य देखील समाजातुन संपले आहे. दुसरे ग्राहकाचे सार्वभौमिकत्व. ही बाब बाजारास पुरक अशी असुन ज्याच्यांजवळ पैसा आहे त्याला बाजरात उपलब्ध असलेली प्रत्येक वस्तु व सेवा घेण्याचा अधिकार आहे.

व्यक्तिगणना ही यातली तिसरी महत्वाची बाब असुन मनोरंजनाची साधने, मोबाईल, इंटरनेट, संगणक, ऑयपॅड, आदी सर्व भौतिक वस्तुंचा सेवांचा समावेश होतो. कॅनडाच्या अध्ययनाप्रमाणे या सेवेमुळे व्यक्ती भौतिक वस्तु व लैंगिकतेस बळी पडतो तर जागतिक पर्यटनाअंतर्गत पर्यटनांचा नावाखाली अनेक प्रेक्षणिय सांस्कृतीक व धार्मीक स्थळे जागतिक पर्यटकासाठी खुली केली जातात तसेच पर्यटनाच्या या व्यवसायास थिम पार्कची लागण झाली असुन सेक्स, मादक द्रव्याचे मुक्त सेवन हा देखील त्याचा एक भाग आहे.

समाजातील मोजक्या लोकाजवळ जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रचंड संपत्तीचे केद्रीकरण झाले आहे. व अशा धनाढय लोकांची जीवनशैली ज्यास aaffluent culture असे म्हणतात. सर्व सामान्यांना आकर्षित करते ज्यामध्ये वस्तु व सेवा अंगप्रदर्शनाची होणारी उधळण सर्वसामान्य लोकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिदु असते. त्यामूळे आमच्या बॉलिवुडमधील पिक्चर प्रेमकहाणी या सामान्य विषयाच्या पलिकडे जाउन लैगिकता, उपभोग, चंगळ, नागरी जीवनाची चमक दमक दाखवु लागतात

miss world , miss india आदी प्रतियोगीता अंतर्गत स्त्री देहाचे चित्रीकरण व त्याचे जागतिक स्तरावर प्रसारण ही सामान्य बाब आहे. रेस्टारेंटच्या साखळीमुळे अन्नाच्या विविध चर्चा व प्रकार लोप पावत असुन त्याची जागा पिझ्झा बर्गर डोनट या वस्तु घेत आहे.

केडीट कार्डच्या संकल्पनामुळे जवळ जवळ प्रत्येक व्यक्ती कर्जबाजारी व उपभोग प्रदान झालेली आहे. आपल्या कयशक्तीची स्पष्ट कल्पना नसताना तो वस्तु विकत होतो

व कर्जाच्या विळख्यात सापडतो हा त्याचा सांस्कृतीक परीणाम आहे.

जागतिकिकरणामुळे भारतीय समाजाच्या उल्लेखीत संस्थामध्ये आज बदल घडुन आलेला आहे. विवाह आज धार्मिक संस्कार उरलेला नसुन त्याला सामाजिक उत्सवाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. परंपरागत विवाहाची जागा आज प्रेमविवाह व आंतरजातीय विवाह घेत आहे.

अशा प्रकारे जिथे–जिथे नफा दिसतो त्या सर्वच क्षेत्रात बहुराष्ट्रीय कंपन्याचा शिरकाव होत आहे. पाणी, कच–यापासुन विज निर्मीती, रस्ते, खते, ग्रिटिंग कार्ड, टेलिफोन, टी.व्ही., कोका–कोला, शीत पेये, फर्निचर, इलेक्ट्रीक व इलेक्ट्रानीक वस्तु, वाहन उपयोग इ. सर्वच क्षेत्रात नफयासाठी जागतिक कंपन्यांनी शिरकाव केला व बाजराचा आणि समाजाचा चेहरा मोहरा बदलला.

जागतिकिकरणाला सामोरे जाण्यासाटी उपाय : प्रत्येक व्यक्तिने आपले तंत्रज्ञान तपासले पाहिजे. बुध्दिमत्तेचा चांगल्या ठिकाणी वापर करणे गरजेचे आहे. स्पर्धेच्या वातावरणात जगण्यासाठी प्रत्येकानी आपली गुणवत्ता सिध्द करणे आवश्यक आहे. रोजगार निर्मीती साठी सरकारने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रचार करणे, सार्वजनीक क्षेत्राचे खाजगीकरण करतांना कोणत्याही विकसीत देशांचा दबाव असता कामा नये. भारतात आधुनिक तंत्रज्ञान बुध्दिमत्ता आणि मनुष्यबळ मोठया प्रमाणात आहे. या सर्वाचा पुरेपुर उपयोग करून आणि आर्थिक सहाय सरकारी स्थरावर मिळवुन जे उत्पादन बहुराष्ट्रीय कंपन्या करतात ते उत्पादन वाढुन विकास होईल यात शंका नाही. जो पर्यंत विकसीत देश, अविकसीत देशांना आपल्या बाजारपेठेत प्रवेश करू देण्यास उत्सुक होत नाही तो पर्यंत जागतिकिकरण व मुक्त व्यापार प्रत्यक्षात येणे कठीण आहे.सर्व अविकसीत देशांनी एकत्र येउन विकसीत देशांची मक्तेदारी कमी करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचे अनुकुल व प्रतिकुल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उमटल्याचे दिसतात. 1991 मधील नवीन आर्थिक धोरण विकासाला चालना देणारे, नवीन युगाची सुरवात करणारे, क्रांतीकारक, व अर्थव्यवस्थेतील सर्व समस्या सोडवण्याचा रामबाण उपाय म्हणून याचा उपयोग केला जात असला तरी जागतिकिकरणाने अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य मिळाल्याचे दिसत नाही. अशा प्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्था ही आता बाजार शक्तीवर जास्त प्रमाणात व प्रशासनाच्या शक्तीवर कमी प्रमाणात निर्भर असल्याचे दिसुन येते. कमीत कमी संरक्षणाचे व जास्तीत जास्त स्पर्धेचे युग आता भारतात सुरू झालेले आहे. असे म्हटल्यास ते चुक ठरणार नाही.

संदर्भ सुचीः–

1) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व वित्त– डॉ. जी. एन. झामरे

2) जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने – प्रा. जगन कराडे

3) समाजशास्त्र – डॉ भा.कि. खडसे

4) जागतिकीकरण शाप कि वरदान – डॉ. मुकुंद गायकवाड

5) जागतिकीकरण आणि भारत – नलिनी पंडीत

नैसर्गिक विस्थापन आणि भारत

प्रा. प्रदीप एच. गजभिये, न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड ता. नरखेड, जि.नागपूर मो.न. 9421803410

जागतिक स्तरावर नैसर्गिक कारणाने मानवी समाज विस्थापीत झाल्याचे आढळून येते. या नैसर्गिक कारणांमध्ये भूकंप, महापूर, भूस्खलन, वादळ, त्सुनामी इत्यादी द्वारे मानवी समाजावर, प्राण्यांवर प्रभाव पडतो. विस्थापनानंतर मदत करतांना सामाजिक मूल्यांची जाणीव ठेवावी लागते. अनेक राष्ट्राने कायदेशिर धोरण आखून विस्थापीतांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुनर्वसन करण्या करिता कायद्याची योग्य अंमलबजावणी केली जात नाही.

भारतात विस्थांपितांचे प्रश्न प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत अस्तीत्वात असल्याचे आढळून येत आहे. पर्वीपासूनच जागतीक पातळीवर मानवनिर्मीत व नैसर्गिक घटनांमुळे विस्थापन झाल्याचे इतिहासात नोंद असल्याचे आढळते. पोर्तृगिजची राजधानी लिस्बन येथे 1755 ला प्रंचड भूंकप येऊन 60,000 लोक मृत्यू पावले. 1891 मध्ये जपान येथील भूंकपाने हजारो लोक मृत्युमूखी पडून लाखो लोक विस्थापीत झाले.

1991 ला नागपूर जिल्हयातील मोवाड येथे वर्धा नदीच्या पुरामुळे 210 माणसे मृत्यूमुखी पडलीत तर प्राणहाणी व वित्तहानी मोठया प्रमाणात झाली. तसेच जुन 2013 उत्तराखंड या राज्यात झालेल्या अतिवृष्टीमुळे हजारो लोक मृत्यूमुखी पडलेत मोठया प्रमाणात प्राणहाणी व वित्तहाणी झाल्याचे आढळून येते. नदी काठावरील अनेक गावे वाहून गेलीत अशाप्रकारे विस्थापीत लोंकाची फार मोठी समस्या निर्माण झालेली आहे. नैसर्गिक विस्थापनामुळे सामाजिक, आर्थिक, कौटुबिक, मानसिक इत्यादी प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात.

विस्थापनाची संकल्पना :– अनेक पिढयांपासून निर्माण केलेली सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संरचना नष्ट करणे म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक तथा राजकिय दृष्टया लोकांना बेदखल करणे होय. नैसर्गिक आणि इतर मानवी घटकांमुळे विस्थापन होत असते. भूकंप, पूर, भूस्खलन इ. नैसर्गिक कारणांमुळे होणाऱ्या विस्थापनाला नैसर्गिक विस्थापन असे म्हणतात.

अनेक नैसर्गिक आपत्ती सतत येत असतात, तसेच भविष्यात देखील अशा प्रकारच्या घटना घडतीलच परंतु जेव्हा या आपत्तीमुळे पर्यावरण व मानवी जीवनाला धोका निर्माण होतो. त्याचवेळी केवळ त्यांच्या भयानकेतेची जाणीव होते. संयुक्त राष्ट्रसंघाने ''आपत्ती म्हणजे अशी घटना की, ज्यामुळे अगदी आकस्मिकपणे प्रंचड जीवित्तहानी व अन्य प्रकारची हानी संभवते'' अशी आपत्तीची व्याख्या केलेली आहे.

आपत्ती ही आकस्मिकपणे ओढवते. तिचा अंदाज अगोदरच येऊ शकत नाही. त्यामुळे त्याबाबत सावधगिरी बाळगता येत नाही. ''प्रंचड'' या शब्दाने नुकसानीची व्याप्ती स्पष्ट होते. ते विशिष्ट लोकापूरते मर्यादित राहत नाही. तसेच वाचलेल्या लोंकाना आपल्या आयुष्याची नव्यानेच आणि वेगळयाप्रकारे सुरूवात करावी लागते. आपत्ती ही विस्तृत अशा भौगोलिक क्षेत्रात ओढवते. लक्षावधी जनतेला तिची क्षती पोहोचते उदा. उत्तराखंड राज्य, त्या परीसरातील मालमत्तेचे प्रंचड नुकसान होते. व त्या घटनेचे समाजावर दिर्घकालीन परिणाम होतात. हे परिणाम आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, राजकिय, कायदा आणि प्रशासन अशा सर्वच क्षेत्रात होतात.

जागतिक स्तरावर नैसर्गिक कारणाने मानवी समाज विस्थापीत झाल्याचे आढळून येते. या नैसर्गिक कारणांमध्ये भूकंप, महापूर, भूस्खलन, वादळ, त्सुनामी इत्यादी द्वारे मानवी समाजावर, प्राण्यांवर प्रभाव पडतो. विस्थापनानंतर मदत करतांना सामाजिक मूल्यांची जाणीव ठेवावी लागते. अनेक राष्ट्राने कायदेशिर धोरण आखून विस्थापीतांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुनर्वसन करण्या करिता कायद्याची योग्य अंमलबजावणी केली जात नाही.

जागतिक बँकेच्या पाहणीनुसार प्रत्येक वर्षी भूकंप, वादळ, पूर येऊन लाखो लोक बेघर व मृत्यु पावतात. महापूरामध्ये 9 लाख लोक एकटया चीन मध्ये मृत्यू पावले. तर भूंकपाने लाखो लोक मृत्यू पावतात. लाखो प्रभावित किंवा विस्थापीत होतात. नुकत्याच उतराखंड या राज्यात अतीवृष्टी, ढगफुटी व भूस्खलाने लाखो लोक प्रभावित झाल्याचे आढळून आले आहे. याचा लोंकाच्या पुनर्वसनाच्या कार्यक्रमावर प्रभाव पडतो.

नैसर्गिक घटनांमुळे देखील विस्थापन होत असते. नैसर्गिक घटना अचानक येत असून त्याची लोंकाना जाणीव नसते. भारतात गंगेच्या खोऱ्यात प्रत्येक वर्षी महापूर येतो. आसाम, बिहार, कर्नाटक, बंगाल, आध्रप्रदेश, झारखंड, महाराष्ट्र, गुजरात यासारख्या संपूर्ण भारतात महापूर येऊन करोडो लोक नैसर्गिक रित्या विस्थापीत होतात. 1985 ते 1994 या वर्षात सरासरी 174 दशलक्ष लोंकाना प्रभावित केले. 1995 ते 2004 या वर्षात 254 दशलक्षांपर्यंत पोहोचली अचानक येणाऱ्या नैसर्गिक विषयांमुळे लोंकाचे राहणीमान अधिकाधिक बिकट होत आहे. 26 जुलै ते 2 ऑगस्ट 2005 पर्यंत मुंबई व रायगड जिल्हयात महापूराने हजारो लोक विस्थापित झाले. 13 जुन ते 25 जुन 2013 या कालावधीत

संपूर्ण उत्तराखंड राज्यात महापूराने लाखो लोक विस्थापीत झालेले आहेत.

अशाप्रकारे जागतिक स्तरावर व भारतात प्रकल्पांद्वारे व नैसर्गिक घटनांमुळे विस्थापन होत असल्याचे ऐतीहासीक पूरावे आढळतात. त्यामध्येच लोंकाना सामाजिक, मानसिक, आरोग्य, आर्थिक, कौटुंबीक, सांस्कृतिक यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, निसर्गाद्वारे आणि मानवाद्वारे विकासाकरीता लोंकाचे पूर्वीचे संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, मानसिक जीवन ज्या प्रक्रियेद्वारे उद्ध्वस्त केले जाते त्यास विस्थापन असे म्हणतात.

विस्थापनाची वैशिष्टये :— 1) **विस्थापन एक प्रक्रिया आहे** :— विस्थापन ही एक प्रक्रिया असून या प्रक्रियेद्वारे मानवाचे संपूर्ण जीवन नष्ट होते. 2) **नैसर्गिक प्रक्रियाद्वारे विस्थापन** :— विस्थापनाची घटना ही निसर्गातील होणाऱ्या विविध घटनांमुळे जसे भूकंप, पूर, वादळे, भूस्खलन, इ. द्वारे लोकांचे संपुर्ण जीवन उद्ध्वस्त होते. 3) **आर्थिक समस्या निर्माण होते** :— नैसर्गिक प्रक्रियेद्वारे व विकासाच्या प्रकल्पांद्वारे लोंकासमोर शेतीची, रोजगाराची, अन्नधान्याची, गुराढोरांची बिकट समस्या निर्माण होते. 4) **मानसिक त्रास होतो** :— विस्थापनांमुळे लोंकाच्या मनात सतत भितीदायक विचार निर्माण होतात त्यामुळे मानसिक स्थिती ढासळते, विचार करण्याची पातळी नष्ट होते. 5) **कौटुंबिक समस्या निर्माण होते** :— विस्थापित झाल्यानंतर शासनाद्वारे अतिशय अल्प मोबदला दिला जातो. जीवन जगण्याकरीता सतत धावपळ करावी लागते. व्यक्तीला राहण्या करीता पूर्वीसारखे घर बांधू शकत नाही, कुटूंबामध्ये तणावाची स्थिती निर्माण होते.

नुकत्याच झालेल्या महापूरामूळे उतराखंड राज्यातील लाखो लोक प्रभावित झाले. करोडोचे आर्थिक नुकसान झाले. संपूर्ण घरे पडली. लोक बेघर झाले, अन्नधान्याचा, पिण्याचा पाण्याचा, आरोग्याचा, निवासाची, भोजनाची समस्या निर्माण झाली. या नैसर्गिक विस्थापनाने पुनर्वसनाची समस्या निर्माण झाली. किंबहुना भारत देशासमोर ''एक राष्ट्रीय आपत्ती निर्माण झाल्याचे स्पष्ट होते.''

संदर्भ :—

1) ए. एम. भट्टराय, Displacement and Renabilitation in Nepal, Anmal Publication New Delhi

2) मराठे, प्र. प्र. व गोडबोले, व्ही.जे.आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना आणि कृती, डायमड पब्लिकेशन पूणे.

3) Karnick Bhaskan, Krishna Moorthy, Floods and Flash Floods P 2

4) नागतोडे पी. एम. भूंकपशास्त्र व ज्वालामूखी, विद्या प्रकाशन नागपूर

आदिवासी हलबांची संस्कृती, परंपरा, देव व सांस्कृतिक बदल

प्रा. साधना मौंदेकर, श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर Email: sadhanamoundekar@gmail.com

हलबा समाजात भौगोलिक कारणावरून थोडा बदल झाला असला तरी आजही रूढी चालत आहेत. याच रूढी डॉ. रसेल या इंग्रज समाजशास्त्रज्ञाला हलबा समाजात वावरतांना दिसल्या. म्हणजेच आदिवासीचे हिंदूकरण झालेले होते हे मान्य करावेच लागणार आहे. हिंदूकरणामुळेच आदिवासीतील धार्मिक, सांस्कृतिक सामाजिक रितीरिवाजाचे ऱ्हास मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे हे आजच्या परिस्थितीरून दिसून येते.

प्रस्तावना : समाजशास्त्रज्ञ रसेल आणि हिरालाल यांचे समोर इ.स. 1916 ला कोणताही जातीय दृष्टिकोन नव्हता व त्यावेळेस सवलती, आरक्षणाचाही प्रश्न नव्हता अशावेळी त्यांनी त्यांचे सद्सद्विवेक बुद्धीने उल्लेख केला आहे की, *Halbis appear to me an offshoot of primitive Halba Tribe, who have taken to weaving.* विदर्भात जे बहुसंख्यांक हलबा हलबी आहेत ते विणकरीचा व्यवसाय करीत असल्यामुळे त्यांना 'कोष्टी' या व्यवसायवाचक शब्दाने संबोधले जाते. म्हणून डॉ. रसेलने या इंग्रज समाजशास्त्रज्ञाने कोष्टीच्या शब्दाला Professional Caste असे म्हटले. त्याला जन्मजात (Caste by Birth) असे म्हटले नाही.

1) धर्म : हलबा या जमातीत फार प्राचीन काळापासून वृक्ष, पशुपक्षी व निसर्गाशी जीवनाचे जे घटक होते, त्यांची आराधना व उपासना केल्या जात असे. अनेक विद्वानांनी याला निसर्गपूजा म्हटले आहे.

2) देवदेवता

3) जन्मविधी : पाचव्या महिन्यात किंवा बाळंतपणाच्या अगोदर बाळंतिनिला निरनिराळया महिन्यात किंवा बाळंतपणाच्या अगोदर बाळंतिनिला निरनिराळ्या प्रकारचे पौष्टिक अन्न खाऊ घातल्या जाते. गर्भवती स्त्रीने ग्रहण चालले असतांना ते पाहू नये व तीने नदी ओलांडू नये, कोणतीही वस्तू सुरीने कापू नये, अशा प्रकारची काळजी घेतली जाते. सातव्या महिन्यांत मुलीला माहेरी आणून हिरव्या रंगाची लुगडी, चोळीबांगडी भेट देतात. पहिलं बाळंतपण मुलीच्या माहेरी करतात व त्याकरीता वेगळी खोली ठेवतात. बाळंतपण हे जमीनीवर करतात. बाळंतपणाच्या तिसऱ्या दिवशी बायकांमध्ये तिळाचे लाडू वाटतात. (पितरलडी) सुईनं बारा दिवस बाळंतीन बाईची व मुलाची सेवा करते. सात दिवस बाळंतीणीला खाटेजवळ आंघोळ घालतात व सातव्या दिवशी मुलाची गळलेली नाळ खाटेजवळ एका कोपऱ्यात गाडतात, व तो गड्डा किंवा खड्डा कुणालाही बघु देत नाही. नाळ गळेपर्यंत सातवा दिवस करीत नाही. सातव्या दिवशी पुरूष मंडळी नाव्ह्याकडून हजामत करवून घेतात. सात दिवसांपर्यंत दाढी, कटींग किंवा देवपूजा निषिद्ध असते. सातव्या दिवशी सर्व कपडे धोब्याकडून धुवून घेतल्या जातात. गाईचं गोमुत्र शिंपून संपूर्ण घर शुद्ध केल्या जाते. मुलाची नाळ गळेपर्यंत विटाळ मानतात. बाराव्या दिवशी मुलाला पाळण्यात घालून त्याचं नांव ठेवल्या जाते.

4) लग्नविधी : हलबा लोक मामाच्या मुलीशी लग्न करण्याकरिता प्राधान्य देतात. परंतु आत्याच्या किंवा मावशीच्या मुलीसोबत लग्न करणे निषिद्ध मानतात. मुलाचे लग्न मुलाच्या वडिलांच्या पुढाकाराने महालीया मार्फत जोडल्या जाते. मुलीच्या वडिलांना वधूची किंमत किंवा देज शुल्क शुभ दिवशी देवून लग्न पक्के केल्या जाते. लग्नाची तारीख जमातीच्या पुजाऱ्याकडून ठरविली जाते. अजूनही शालमुंदीच्या वेळी मुलाचे वडील जेव्हा मुलींचे पाय धूतात व ते पाणी डोक्यावरून घेऊन डोळ्यांना लावतात त्यावेळी ते आपल्या ऐपतीप्रमाणे काही रूपये मुलीच्या हातात नारळासोबत देतात. ही एक सांकेतिक वधुशुल्काची प्रथा हलबात आहे. नवरीचे वडील आपल्या मुलीला लग्नात गाय व इतर वस्तु भेट देतात. त्याला 'टिकावन' असे म्हणतात. आई–वडीलांनी टिकावनमध्ये दिलेल्या भेटवस्तूवर मुलीचा मालकी हक्क असतो व त्या वस्तूंची विल्हेवाट मुलगी लावू शकते. लग्नांत मोहाच्या झाडाची फांदी ज्याला मोहुडेरी म्हणतात ती मांडवामध्ये गाडून त्यांच्याभोवती नवरा व नवरी सात फेऱ्या घालतात व त्यानंतर लग्न झाल्याचे समजले जाते. हलबात विधवा विवाह होतात.

5) मृत्युविधी : आधी मृत शरीराला जमीनीवर गाडण्याची पद्धत होती. परंतू कालांतराने हलबा जमातीच्या लोकांनी मृताला अग्नी द्यायला सुरूवात केली. अद्यापही कबिरपंथी हलबा मृताला गाडतात. मृताचे शरीर नवीन पांढऱ्या कपड्यांमध्ये गुंडाळून उलट्या खाटेवर ठेवतात. मृत व्यक्तिचा सर्वात लहान मुलगा किंवा अन्य जवळचा नातेवाईक जळती गोवरी मडक्यात घालून प्रेताबरोबर नेतात, याला 'आकटी' म्हणतात. गाडण्यापूर्वी प्रेताच्या कमरेला असलेला 'करदोडा' तोडून टाकतात. प्रेताचे पाय उत्तरेकडे ठेवण्यात येतात. प्रेताला जाळतात किंवा खड्यात पुरवून माती व मिठ टाकतात.

मासिक पाळीच्या काळामध्ये स्त्रियांची वेगळ्या खोलीमध्ये व्यवस्था करण्यात येते व त्यांना जमीनीवर झोपविण्यात येते. या काळामध्ये त्यांना स्वयंपाक वगैरेची कामे करू दिल्या जात नाही. पुरूषही शेतीची कामे व पेरणी वगैरे करीत नाही. पाचव्या दिवशी स्त्री आपले सर्व

कपडे उकडलेल्या पाण्यामध्ये टाकून धूतात व आपले डोके मातीने धुतात याला 'मुंड मायली' म्हणत असत (मुंड = मुंडी, मायली = मैली किंवा अपवित्र)

6) **चालीरीती :** शरीरावर गोंदो ही या समाजातील विशेष असे सांस्कृतिक व महत्वाचे लक्षण समजल्या जाते. स्त्रिया विशेषतः कपाळावर तीन टिंब गोंदवून घेतात. स्त्रिया व माणसे हातावर तुळशीचे झाड किंवा नाव गोंदवून घेतात. गावगाड्यात अद्याप ही प्रथा पाळल्या जाते. बासी पिण्याची या जमातीत प्रथा होती. अद्यापही आंबिल हे सकाळच्या न्याहारीसाठी घेतात. भात पाणी घालून रात्रभर ठेवून दुसऱ्या दिवशी सकाळी तयार केलेले पाणी यालाच 'बासी' म्हणतात. हलबा सर्व प्राणी, पक्षांचे मास, रानडुकराचे मास खातात. परंतु गायीचे मांस खात नाही. (वाघ, कावळा, गाय, मोर कुत्र्याचे मांस खाणे निषिद्ध आहे.)

7) सण : हलबा हे निसर्ग पूजक आहेत. ते सातपूडा पर्वतामधील सर्वात उंच पर्वत ज्याला 'चौऱ्यागड' म्हणतात, येथे शंकराच्या दर्शनाला जातात व परत आल्यावर घराच्या बाहेर अंगणामध्ये पूजा करतात, त्याला 'पाचपावली' म्हणतात. इतर प्रमुख सण म्हणून तिज, होली, सिराता व फाग, साजरा करतात.

अ) तिज : कुटुंबातील मृत व्यक्तीने त्रास देऊ नये म्हणून पूर्वजांच्या नावे हा सण साजरा करतात. कळसापूजन करून काबूराचा विधि करतात (कावळ्यांना अन्न देणे), परंतु श्राद्ध करीत नाहीत (करसाड हा विधि गोंड ही करतात) **ब) हरेलीः–** घरी शेतातून नवीन धान्य येण्याच्या वेळी हा सण साजरा करतात, हा सण साधारणतः सप्टेंबर–ऑक्टोंबर महिन्यात करतात. यावेळी नविन तादळाचा भात करतात, त्याला बोनं म्हणतात. बडादेवाला बोकडं व बोनं अर्पण करतात. बोकडांचे डोके सोडून इतर भाग आपल्या जातीबांधवांसह खातात. बोकडाचे डोकं बडादेवाला अर्पण करून 'शेतीची राखण कर' अशी विनंती करतात. **क) सिराटाः–** पुस (पौष) महिन्यांत येणाऱ्या पोर्णिमेच्या दिवशी हलबा मुलेमुली घरोघरी जावून पैसे आणि धन्य गोळा करतात व चंद्र प्रकाशात हलबा मुलेमुली एकत्र येवून नाच गाण्याचा कार्यक्रम करतात याला 'सिराटा' म्हणतात. **ड) फाग :–** फाग म्हणजे शिमगा. हा सण होळी पेटवून व रंग खेळून साजरा करतात. धोंडामार ही पद्धत हलबा समाजातील नाही. तसेच हलबा जमातीच्या लग्नात खोबऱ्याचा खेळ व हळद चारो ह्या पद्धती नाहीत. परंत नवरा व नवरीला मात्र हळद लावतात. त्याशिवाय लग्न पूर्ण होत नाही.

हलबा समाजाच्या जात पंचायत प्रमुखाला शेटे किंवा महाजन म्हणत नाही तर 'कुरशा' किंवा मुखीया असे म्हणतात. नागपूरकडे कुरशा किंवा फुरशा (मोठ्या गोष्टी सांगणारा) किंवा शायनो (शहाणा) म्हणतात. विदर्भातील जे मराठीया हलबा आहेत, त्यांच्या देवी देवता संबंधाने सुद्धा आदिवासी संशोधन विभागाने अनेक गैरसमज पसरविलेले आहेत. यापूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे हलबा लोक प्रामुख्याने दंतेश्वरी, दुलादेव, भिवसेन (कुवारा भिवसेन), घोडादेव व स्वारशिपाई (पूर्वज किंवा भूतपिशाच) यांची पूजा करतात.

8) हलबांच्या जादुटोन्याच्या पद्धती :

ठोका करणे : ठोका ज्याच्यावर करावयाचा आहे, त्याच्या पायाची माती, त्वचा, केस, घाम इत्यादी जमा करून मातीच्या मुर्ती घडवतात. त्यात मंत्र टाकून खिळा टोचून ठेवतात. जेणेकरून समोरच्या व्यक्तीला त्रास होईल. हे विधी मांत्रिक/जाणते लोक करतात. अमावस्या, पोर्णिमा व ग्रहणाचे यात महत्व आहे.

ठोका बांधणे : हा केल्याने ठोक्याचा विपरीत परिणाम होत नाही. पूर्वी लहानमुलांचे कपडे, जावळ, लग्नाचे हळदीचे कपडे फार जपून ठेवीत. यांचा वापर ठोका करण्यासाठी होत असे.

तंद्री बोंद्री : मांत्रिक ठोकाग्रस्त व्यक्तीला समोर बसवून दोन दोऱ्यांच्या साहाय्याने दिवा हातात धरून मंत्र म्हणून हालवतो. दिव्याला त्रासाबद्दल विचारणा करतो. अंगठा किंवा प्रथम बोट जमिनीवर ठेवतो व नंतर मंतरलेले पाणी प्यायला देतो.

विषबाधा : नाग, सर्प, विंचू, उंदिर यांचे विष उतरविण्यासाठी मांत्रिकाकडे जावे लागते.

भूत लागणे : यालाच 'हवा लगी' असे म्हणतात. मांत्रिक याचा इलाज करतो.

आखत : संसर्गजन्य रोगात दर शनिवारी व मंगळवारी भगताकडे जावे लागते. भगत आखत (समाधी) लावून मंत्र म्हणून राख व पाणी देतो. यालाच भगत हणी (बानी) म्हणतात. हे सर्व रोग बरे झाल्यावर भगताला तांदूळ व कोंबडे द्यावे लागतात.

चुटरी : फोड, खरूज, पायाचे रोग झाल्यास पाच रंगाचे तांदूळ फडक्यात गाठी बांधून रोगावरून ओवाळतात, नंतर रस्त्याच्या काठाला फेकून देतात, हे ओलांडणाऱ्याला रोग होतो व पूर्वीच्या माणसाचा रोग बरा होतो, असा समज आहे.

दिठ काढणे : दृष्ट (दिठ) काढण्याचे अनेक प्रकार आहेत. दिठ लागल्यास काळा दोरा मंत्रवून बांधतात.

संदर्भ सूची

1) डॉ. आगलावे प्रदीप आदिवासी समाजाचे समाजषास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2) पराते नंदा सी, हलबा समाज – गैरसमज, आदिम प्रकाशन, आदिम संशोधन अध्ययन मंडळ, आदिम कार्यालय, नागपूर
3) श्री नंदनवार दिनेश, श्री सोनकुसरे पुरूषोत्तम, हलबा – विदर्भातील स्थलांतरीत खऱ्या हलबांचा (मराठीया हलबा) इतिहास, बिरसा मुंडा सामाजिक विकास संस्था, नागपूर
4) w.w.w.halba samaj. com

बौध्दांच्या सामाजिक जाणिवा

प्रा. कु. नलिनी बोरकर, अंशकालीन प्राध्यापक, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा, 9421240963

प्रस्तावना :– जगातील अनेक धर्मामध्ये बौध्द धम्माचे एक वेगळे वैशिष्टय आहे. बौध्द धम्म हा भारतातच उदयास आला, वाढला, काही काळासाठी विलोप पावला व पुन्हा उदयास आला. बौध्द धम्माची स्थापना सिध्दार्थ गौतम बुध्द इ.स. पूर्व (643–563) यांनी केली. बौध्द धम्म हा एक मानवतावादी व विज्ञानवादी धम्म आहे. सम्राट अशोकाच्या काळात संपूर्ण भारतभर आणि भारताच्या बाहेर बौध्द धम्माचा प्रचार व प्रसार झाला. सम्राट अशोकाने राष्ट्रीय धर्म म्हणून बौध्द धम्माचाच स्विकार केला होता. 12 व्या शतकापर्यंत बौध्द धम्म भारतात अस्तित्वात होता. त्यानंतर वैदिक धर्माच्या प्राबल्यामुळे भारतात बौध्द धम्माची पिछेहाट झाली. 14 ऑक्टोबर 1956 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नागपूर येथे स्वतः बौध्द धम्माची दीक्षा घेतली व त्याचवेळेस पाच लाख लोकांनाही बौध्द धम्माची दीक्षा दिली. या घटनेमुळेच भारतात बौध्द धम्माचे पुनरागमन झाले. आज भारतात बौध्द धम्माचे लाखो–करोडो अनुयायी आहेत. 1951 च्या जनगणनेत भारतात 1.8 लाख बौध्द होते. 1961 मध्ये ही संख्या 32.5 लाख होती. त्यातील 27. 50 म्हणजे 50 टक्के बौध्द महाराष्ट्रात होते. म्हणजे 1956 – 1961 या दहा वर्षाच्या काळात 55 टक्के पेक्षा जास्त अधिक अस्पृश्य लोकांनी बौध्द धम्म स्विकारला. तथापि यामध्ये 'महार' या जातींच्या लोकांची संख्या अधिक दिसून येते.[1] 1991 च्या जनगणनेप्रमाणे भारतात बौध्दांची संख्या एकूण लोकसंख्येपैकी 0.76 टक्के इतकी होती. बौध्द धम्म हा मानवतावादी व विज्ञानवादी धम्म असल्याने या धम्माकडे आज अनेक लोक आकर्षित होत आहेत. त्यामुळे भारतात बौध्द धम्म अनुयायांची संख्या सतत वाढत आहे.

धर्मांतरापूर्वी 1951 मध्ये महाराष्ट्रात बौध्दांची संख्या केवळ 2000 च्या आसपास होती. 1956 च्या धर्मांतरानंतर 1961 मध्ये ही लोकसंख्या 27 लाख 81 हजारापेक्षा जास्त होती. 2001 च्या जनगणनेनूसार महाराष्ट्रात बौध्दांची संख्या 58 लाख 38 हजार 710 इतकी झाली आहे.[2] 1956 च्या धर्मांतरामुळे बौध्दांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली. ही केवळ संख्यात्मक वाढ नाही तर साक्षरतेच्या प्रमाणातही झपाटयाने प्रगती होत आहे. एकेकाळी शिक्षणाची संधी नाकारलेल्या या समाजामध्ये 2001 मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण 72.3 इतके होते.[3] महाराष्ट्राच्या साक्षरतेच्या सरासरी पेक्षा ते जास्त आहे. महिलांना समान हक्क देण्याचा विचार पुढे आल्याने या समाजात नोकरी करणा–या महिलांचे प्रमाण 31.7 टक्के इतके आहे. धर्मांतरामुळे पूर्वीच्या दलित समाजात ठळकपणे जो बदल पाहावयास मिळतो तो बदल म्हणजे बौध्द समाजात झालेली मानसिक क्रांती होय! ही क्रांती अंत्यत महत्वाची आहे. यामुळेच बौध्द समाजात सामाजिक जाणिवां निर्माण झाल्यात, आणि आज या सामाजिक जाणिवांचे क्षेत्र मोठया प्रमाणात विस्तारत आहे. बौध्द समाजातील बौध्द अनुयायांच्या सामाजिक जाणिवांचे एक विशेष म्हणजे हया जाणिवा केवळ वैयक्तिक पातळीवरच निर्माण झालेल्या नाहीत तर त्या सामाजिक पातळीवरही मोठया प्रमाणात विकसित झाल्या आहेत. 'आम्ही सर्व लोक एकाच पातळीवर आहोत', अशी सामूहिक जाणीव या समाजात मोठया प्रमाणात विकसित होत आहे.

डॉ. आंबेडकरांची चळवळ आणि बौध्द धम्माचा स्विकार :– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील अस्पृश्यतेचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अस्पृश्य हे हिंदू धर्माच्या वर्णव्यवस्था आणि जातिव्यवस्थेच्या बाहेरचे आहेत. म्हणूनच त्यांना अस्पृश्य मानण्यात आले. वर्णव्यवस्थेत फक्त ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णाचा समावेश होतो. या चार वर्णामूळे त्यांना चातुर्वर्ण्य असे म्हणतात. अस्पृश्यांसाठी 'अंत्यज' असाही शब्द वापरला जातो. चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्थेत अस्पृश्यांचा समावेश होत नाही. तसेच त्यांचा जातिव्यवस्थेतही समावेश होत नाही. म्हणजेच अस्पृश्य हे हिंदू जातिव्यवस्थेच्या बाहेरचे आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, 'अस्पृश्यतेचा जन्म अंदाजे इ. स. 400 च्या दरम्यान झाला. बौध्द धम्म आणि ब्राम्हणवाद यांच्यातील श्रेष्ठत्वाच्या संघर्षातूनच अस्पृश्यतेचा जन्म झाला. या संघर्षानेच भारताचा इतिहास घडविला आहे.'[4] अस्पृश्यांवर प्राचीन काळापासूनच सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशा अनेक प्रकारची बंधने लादलेली होती. त्यामुळे अस्पृश्यांची परिस्थिती गुलामापेक्षाही वाईट होती.

स्टॅनले राईस यांच्या वंशभेद आणि व्यावसायिक आधारावर अस्पृश्यतेची निर्मिती झाली या सिध्दांताचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खंडन करून अस्पृश्यतेच्या उत्पत्तीचा नवा सिध्दांत प्रतिपादन केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अस्पृश्यतेच्या निर्मितीचे प्रमुख दोन कारणे आहेत. एक, अस्पृश्य लोक हे पूर्वीचे बौध्द होते. बौध्द धम्माचे तत्वज्ञान हे समतेचे असल्याने बौध्द धम्मात जातीप्रथेला वाव नव्हता. बौध्द धम्माने ब्राम्हणवाद नाकारला त्यामूळे या धम्मातील लोकांची ब्राम्हण लोक घृणा करू लागले. पुढच्या काळात ब्राम्हण आणि बौध्द यांच्यातील श्रेष्ठत्वाबाबत संघर्ष होऊन ब्राम्हणांनी बौध्दांवर अनेक निर्बंध लावले व यातूनच अस्पृश्यता निर्माण झाली. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अस्पृश्यतेचे दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे, पूर्वी सर्वच लोक गोमांस खात होते. ब्राम्हणांनी गोमांस भक्षणावर निर्बंध लावल्यानंतरही अस्पृश्यांचे पूर्वज असलेल्या लोकांनी गोमांस भक्षण करणे सुरू ठेवले. गोमांस भक्षण करणा–यांना

ब्राम्हणांनी अस्पृश्य ठरविले व तेथूनच अस्पृश्यांची प्रथा निर्माण झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या सिध्दांतावरून हे स्पष्ट होते की, अस्पृश्य हे येथील मूळचे रहिवासी आहेत. तसेच अस्पृश्य म्हणजे पूर्वाश्रमीचे बौध्द लोक होत. अस्पृश्यांवर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी अनेक बंधने लादून त्यांना समाजाच्या मूळ प्रवाहापासून दूर ठेवण्यात आले व त्यांना अस्पृश्य जाती म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले.

ब्रिटीशांचे भारतात आगमन होण्यापूवी अस्पृश्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक परिस्थितीत फारसा फरक पडला नव्हता. तथापी ज्योतीराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या मुक्तीचा लढा सुरू केला होता. डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रयत्नामूळेच ब्रिटीश शासनाने अस्पृश्यांचा विकास घडवून आणण्यासाठी गोलमेज परिषदेतील निर्णयानूसार काही सवलती मान्य केल्यात. या सवलती देण्याच्या दृष्टीने 1935 च्या भारतीय कायदयानूसार या अस्पृश्य जातींची एक यादी किंवा अनुसूची तयार करण्यात आली होती. या अनुसूचित ज्या अस्पृश्य जातींचा समावेश करण्यात आला त्यांना 'अनुसूचित जाती' (Scheduled Castes) असे संबोधण्यात येऊ लागले. एकप्रकारे ब्रिटीशांच्या आगमनामूळे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अथक प्रयत्नामूळे अस्पृश्यांच्या मुक्तीच्या लढयाला ख–या अर्थाने सुरूवात झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ :– 'जोतीराव फुल्यानंतर समता प्रस्थापित करणारी चळवळ म्हणजे डॉ. आंबेडकरांची चळवळ होय'. डॉ. आंबेडकरांची ही चळवळ 1920 पासून सुरू झाली असून अजूनही ती सुरूच आहे. तथापी डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीचा 1920 ते 1956 हा काळ सुवर्णकाळ म्हणून ओळखला जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1919 पासून अस्पृश्यांच्या उत्थानासाठी आपल्या कार्यास प्रारंभ केला. त्यांनी 1924 मध्ये बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना करून चळवळीला मूर्त स्वरूप दिले. डॉ. आंबेडकरांनी 1956 ला बौध्द धम्माचा स्विकार केला त्यावेळी या चळवळीचा उचांक गाठला गेला. डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीचे स्वरूप सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक असे व्यापक होत गेले. यामध्ये सामाजिक हक्क व मानवी प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी 1927 मध्ये केलेल्या चवदार तळयाचा सत्याग्रह तसेच मानवी हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणे अस्पृश्यांसाठी खुले करण्याच्या हक्कासाठी 1930 मध्ये नाशिक येथे झालेल्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहाचा समावेश होतो. अमरावती येथिल अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह, पुण्याचा पर्वती सत्याग्रह, इत्यादी सत्याग्रहातून सर्व मानव समान आहेत व जात, वंश, धर्म स्पृश्य वा अस्पृश्य याच्या आधारे माणसांमाणसांत भेदभाव करता येणार नाही हा दृष्टिकोन ठसविण्यात आला. माणसामाणसांमध्ये भेदभाव केल्यास त्याचा प्रतिकार करून प्रस्थापित धर्म व समाजव्यवस्थेविरूध्द विद्रोह केला जाईल, ही भूमिका यातून पुढे आली. 'देव–दानवे नरे निर्मिले' हे मत लोकांना कळू द्या अशी व्यापक भूमिका घेवून 'नरेचि केला हीन किती नर' हे वास्तव लोकांना कळू द्यावे, यासाठी लोकशिक्षणाचा प्रयोग म्हणून हे सत्याग्रह झालेत. देवदर्शन हे निमित्तमात्र होते. त्यापेक्षा समतेचे तत्व समाजाने स्विकारावे हा त्यामागील संदेश होता. पारंपारिक समाजव्यवस्था व त्यानुसार आचार–विचार करणा–या समाजाला जागृत करून त्यांना विचार करण्यास प्रवृत्त करण्याचे कार्य या सत्याग्रहाने केले. त्या काळात असा प्रयत्न होणे म्हणजे सनातन व्यवस्थेला सुरूंग लावण्याचा प्रकार होता. या सुरूंगाच्या स्फोटाने सनातन समाजाची झोप उडाली. अस्पृश्यांचा प्रश्न केवळ सहभोजन व त्यांच्याप्रती सहानूभुती दाखविण्याइतका मर्यादित नसून तो मानवी हक्कांच्या प्रस्थापनेचा प्रश्न असल्याची जाणीव या चळवळीमूळे निर्माण झाली. तसेच अस्पृश्यता व जातीव्यवस्था ही विषमतेची बिजे आहेत, म्हणून ते नष्ट करण्यासाठी सर्वोतोपरी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे, ही जाणीवही डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीमूळेच निर्माण झाली. आचारधर्म व विचारधर्म यातील विसंगतीवर बोट ठेवून त्याविरूध्द विचार व कृती याव्दारे धार्मिक दांभिकतेवर डॉ. आंबेडकरांनी हल्ले केलेत. भारतीय स्वातंत्र्यलढयासोबत सामाजिक पुर्नरचना या संबधीचा विचार या चळवळीने करावयास लावला तसेच नव्या मूल्यांवर आधारलेल्या स्वातंत्र्योत्तर भारताचे स्वप्न डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीने जनतेसमोर उभे केले.

डॉ. आंबेडकरांच्या समतेच्या या चळवळीने पुढे राजकीय शक्तीचे रूप घेतले. राजकीय हक्क मिळविण्यासाठी या चळवळीचे रूपांतर 'स्वतंत्र मजूर पक्ष', 'शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन' व पुढे 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' असे झाले. राजकीय हक्क पदरात पडल्याशिवाय येथील दलित, पीडित लोकांना समतेची वागणूक मिळणार नाही हे डॉ. आंबेडकरांना माहित होते. त्यासाठी त्यांनी राजकीय पक्ष निर्माण केले व त्यांच्या माध्यमातून राजकीय लढे दिले. भारतीय लोकशाहीची बीजे रूजविण्यात डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीचा फार मोठा वाटा आहे. समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या लोकशाही मूल्यांचा आग्रह या चळवळीने सतत धरला. डॉ. आंबेडकर व त्यांच्या चळवळीने या देशातील सामान्य माणसाला त्याच्या हक्काबददल जागृत केले व त्यासाठी लढण्याचे नैतिक बळ सुध्दा मिळवून दिले. लोकशाही समाजव्यवस्था येथे निर्माण होवू न देण्यास हिंदू धर्म व त्यानुसार आचार–विचार करणारा समाज कारणीभूत आहे. लोकशाहीची मूळे रूजविण्यास तो मारक आहे. यासाठी नव्या मूल्यांवर आधारलेला असा जीवनमार्ग या देशातील लोकांनी स्विकारला पाहीजे, असे डॉ. आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते. त्यासाठीच त्यांनी समतेचा

पुरस्कार करणा–या बौध्दधम्माचा पुरस्कार केला. लोकशाही केवळ राजकीय व्यवस्था नसून, ती एक जीवनप्रणाली आहे. या जीवनप्रणालीस सहाय्यभूत व प्रेरक होईल असा जीवनमार्ग या देशातील लोकांनी स्वीकारावा यासाठी त्यांनी बौध्द धम्माचा स्विकार केला तसेच आपल्यासोबत अस्पृश्य वर्गाला बौध्द धम्माची दीक्षा देवून त्यांना मानसिक गुलामगीरीतून मुक्त केले. ख–या अर्थाने डॉ. आंबेडकरांची ही चळवळ माणसाला माणूसपण देणारी चळवळ ठरली.

डॉ. आंबेडकरांचे आगमन व बुध्द धम्म :– भारतात डॉ. आंबेडकरांच्या आधीच बुध्द धम्माच्या पुनरूज्जीवनाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. हे खरे असले तरी डॉ. आंबेडकरांच्या प्रयत्नामूळेच भारतात ख–या अर्थाने बुध्द धम्माचे पुनरूज्जीवन झाले हे सुर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे. भारतामध्ये ख–या अर्थाने बुध्द धम्माचे पुनरूज्जीवन करण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सिंहाचा वाटा आहे. हिंदूधर्माकडून मिळणारी अमानवीय वागणूक सहन न झाल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्थापित व्यवस्थेविरूध्द बंड पुकारले. त्यांनी अस्पृश्यांना संघटीत करून मानवी हक्कासाठी लढण्याची प्रेरणा दिली. डॉ. आंबेडकरांचे प्रथम महासंगर 1927 मध्ये महाड येथे झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वात, सार्वजनिक जलाशयामधून पिण्याच्या पाण्याकरिता, इतिहासात प्रथमच मानवी हक्काचा लढा पुकारला गेला. त्यांची दुसरी मोठी लढाई नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशाची. ती मार्च 1930 पासून पुढे 5 वर्षापर्यंत चालली. एवढया प्रदिर्घ संघर्षानंतरही त्यातून काहीच साध्य झाले नाही. सवर्ण हिंदूनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मंदिर प्रवेशाला कडाडून विरोध केला. त्यानंतर त्यांची खात्री पटली की, ज्या धर्माने केवळ अस्पृश्यतेचा अभिशापच नाही तर अस्पृश्यांना समता, स्वांतत्र्य व बंधुत्व नाकारले तो धर्म सोडण्यातच अस्पृश्यांचे भले आहे. म्हणून 13 ऑक्टोबर 1935 ला 'येवला' येथे झालेल्या परिषदेमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य बांधवांना धर्मांतराचे आवाहन केले आणि सांगितले की, हिंदू धर्म सोडल्याने तुमचे काहीही नुकसान होणार नाही, उलट तुम्ही बंधनमुक्त व्हाल आणि तुम्हाला सर्व काही प्राप्त होईल.

डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू धर्म सोडण्याचा निर्णय जाहीर करताच मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि शिख धर्मीयांनी 'आपलाच धर्म स्विकारावा म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरिता त्यांना आणि त्यांच्या अनुयायांना भरपूर आर्थिक मदत आणि भौतिक साधनसामुग्री देऊ केली. हैदराबादच्या निजामाने डॉ. आंबेडकरांना मुस्लीम धर्म घेतल्यास पाच कोटी रूपये देण्याची घोषणा केली होती. परतूं, केवळ भौतिक साधनसंपत्ती प्राप्त करणे हा त्यांचा हेतू नसल्याने कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता त्यांनी निजामाची विनंती स्पष्ट शब्दात नाकारली. यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, गुलामगीरी आणि दास्यत्वातून आपल्या दलित शोषित बांधवांची मुक्तता करता येईल, असा सुयोग्य धर्म शोधण्यासाठी आपली शक्ती पणाला लावली. यात त्यांना अपेक्षित यश प्राप्त झाले. लाखो अस्पृश्य बांधवांना अस्पृश्यतेच्या जोखडातून मुक्त केले. अस्पृश्यांचे तिरस्कृत जीवन बदलवून त्यांना प्रतिष्ठित नागरिकांचा दर्जा मिळवून दिला. त्यांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय हक्क मिळवून देऊन राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेतले. एव्हढेच नव्हे, तर स्वयंशिल्पकार असलेल्या भारतीय राज्यघटनेतही त्यांचे सर्व अधिकार अबाधित ठेवले. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जेंव्हा बौध्द धम्म स्वीकारण्याचे आवाहन केले, तेंव्हा दलित जनतेचा त्यांना भरघोस पाठींबा मिळाला.

बुध्द धम्माचा स्विकार व त्यामागील भूमिका :– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुध्द धम्म स्विकाराचा निर्णय हा केवळ भावनिक स्वरूपाचा नव्हता. बहुसंख्य असलेल्या अस्पृश्यांच्या शोषणाची, अवनतीची जननी म्हणजे हिंदू धर्म, त्यातील देव नावाची संकल्पना आणि कर्मकांड हे आहे. हे सत्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या अभ्यासाने व रोजच्या अनूभवातून समजले होते. तसेच त्यांचे त्याविषयीचे मत पक्के ही झाले होते. 13 ऑक्टोबर 1935 रोजी डॉ. आंबेडकरांनी येवल्याच्या ऐतिहासिक परिषदेमध्ये अतिशय प्रभावी भाषण केले. त्या परिषदेला हजारो लोक उपस्थित होते. अस्पृश्य समाजाला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात किती अन्याय व अत्याचार सहन करावे लागतात, त्यांच्या मानवाधीकाराचे कसे हनन होते, याचे हदयस्पर्शी वर्णन डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या भाषणातून केले. याप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'साधे मूलभूत हक्क आम्हाला लाभू देण्यासाठी 'स्पृश्य' म्हणून गणल्या गेलेल्या हिंदू लोकांची मनधरणी करण्याच्या प्रयत्नात जे काही थोडेसे द्रव्यसाधन आम्ही जमा केले होते तेही खर्ची घालून बसलो. त्यांच्याकडून झालेली कल्पनातीत मानखंडनाही आम्ही सहन केली. पण हा सारा स्वार्थत्याग निष्फळच ठरला. हिंदू धर्मात जन्म घेतल्याचा आम्हाला लागलेला हा डागच आमच्या प्रगतीच्या आड येत आहे. आमच्या सा–या मानहानीचे, सवर्ण हिंदुच्या आमच्या बाबतीत तुच्छतापर वर्तनाचे तेच एक कारण आहे. असे जर आहे, तर त्या धर्माच्या नावाचा केवळ शिक्का घेवून बसण्यात काय अर्थ आहे.? ज्याप्रमाणे आम्हाला मनुष्याच्या मोलाने राहता येण्यात सुध्दा मज्जाव केला जात आहे. त्या हिंदू धर्माच्या कलशाचा एक भाग होवून आम्ही का म्हणून आयुष्य घालवावे.? अशा स्थितीत राहण्यापेक्षा या धर्मातून बाहेर पडून दुस–या एखाद्या धर्माचा, ज्यामध्ये आपल्याला आजवर झालेली मानखंडना सहन करण्याचा प्रसंग येणार नाही, हलक्या नीच दर्जाने वावरण्याची सवय होणार नाही, त्या धर्माचा अंगीकार करणे उचितच नाही का.?[5] आपण

हिंदू धर्मात असल्यामुळे आपणास अशा परिस्थितीमध्ये राहावे लागते म्हणून स्वाभिमान आणि उन्नती करण्यासाठी हिंदू धर्म ताबडतोब सोडण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादीली. तसेच 'दुर्दैवाने अस्पृश्य हिंदू असा डाग घेवून मी जन्माला आलो, पण ती गोष्ट माझ्या स्वाधीन नव्हती. तथापि, हा नीच दर्जा झुगारून देवून ही स्थिती सुधारणे मला शक्य आहे आणि ते मी करणारच याबद्दल मुळीच संशय नको. मी तुम्हाला स्पष्टपणे सांगतो की, हिंदू म्हणवून घेत मी मरणार नाही.'[6] अशी ऐतिहासिक घोषणा त्याचवेळी त्यांनी केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा पारंपारिक बौध्दधम्मापेक्षा वेगळा आहे. त्यात अनेक व्यावहारिक आणि आजच्या परिस्थितीला आवश्यक असलेले, परंतु तर्कसंगत व बुध्दिप्रामाण्यावर आधारित, विज्ञानवादी आणि जडवादी भूमिका घेऊन त्यांनी बदल, दुरूस्त्या केल्या. मूळ बुध्दविचारांमध्ये कालांतराने अनेक बदल झाले होते. बुध्दाचा मूळ विचार जसा हीनयान पंथाच्या नावाने ओळखला जातो, महायान हा महत्वाचा दुसरा पंथ इ. स. च्या पहिल्या शतकापासून अस्तित्वात आला. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेला एका समतेच्या पातळीवर आणणारा, लोकशाही शाशनप्रणालीला पोषक असलेला विचार स्वीकारूनच बुध्द धम्म सांगीतला आहे. अनावश्यक बाबींना त्यांनी आपल्या धम्मात स्थान दिले नाही. बुध्दाच्या मूळ वस्तूनिष्ठ धम्माची त्यांनी मांडणी केली. त्यांनी ''Buddha and his Dhamma' या ग्रंथात बुध्दचरित्रातील अनेक चमत्कारिक, लोकप्रिय, सर्वश्रुत प्रसंग वगळलेले आढळतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला बुध्द धम्म हा लोककल्याणाचा जीवनमार्ग आहे. अर्थात हा मार्ग सदाचार, बंधुभाव, समता, स्वातंत्र्य आणि न्यायाचा आहे. बुध्दाच्या धम्मात कोणत्याही पातळीवरचे शोषण मान्य नाही. तसेच श्रेष्ठकनिष्ठता सुध्दा मान्य नाही. धम्मातील सदाचरण मोक्षप्राप्तीसाठी नाही, तर वर्तमानातील इतरांचे आणि आपले जीवन सुखकर व्हावे, यासाठी आहे. बुध्द धम्मात सदाचरणासाठी शील सर्वात महत्वाचे आहे. त्याचबरोबर प्रज्ञा, करूणा आणि डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञा सुध्दा अत्यंत महत्वाच्या आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा समाजात आणि देशात एकात्मता, बंधुभाव, समता, न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. परंतु बुध्दधम्माचे आचरण अतिशय काटेकोरपणे झाले पाहिजे. ते पुस्तकी ज्ञान नाही किंवा पाठांतरासाठी नाही, तर तो रोजच्या आचरणातील जीवनमार्ग आहे. तो अध्यात्माचा मार्ग नाही. अध्यात्म म्हणजे मनुष्यास आयुष्याच्या वाटेवर निबिड जंगलात आणि त्यातही घनघोर अंधारात दिशाभूल करणारा अविचार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगीतलेला बुध्दधम्म हा माणसांच्या, त्याचप्रमाणे जगाच्या प्रगतीचा, सामाजिक नितीचा, मंगल व सार्वभौम मूल्ये जपणारा आणि मानणारा जीवनमार्ग आहे. अंधविश्वास, जुने रितीरिवाज सोडून त्यांच्या लोकांनी चांगले बौध्द व्हावे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उपस्थित जनसमुदायाला बावीस प्रतिज्ञा दिल्यात. या प्रतिज्ञापैकी सुरूवातीच्या आठ प्रतिज्ञात, बौध्दांनी हिंदूच्या देवदेवतांची पूजा करू नये. बुध्दाला विष्णूचा अवतार मानू नये, हिंदूचे परंपरागत सण, समारंभ आणि संस्कार करू नये, असे सांगीतले आहे. पुढच्या दोन प्रतिज्ञामध्ये सर्व मानवमात्र समान असल्याचे म्हटले आहे. उरलेल्या प्रतिज्ञा, नवदिक्षितांनी आर्य आष्टांगिक मार्गाचे काटेकोरपणे अनुसरण करावे, जेणेकरून त्यांना आपले आयुष्य सुखपूर्वक व्यतीत करता येईल यासंबंधातील आहेत.

14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथील धर्मांतर सोहळा म्हणजे एक वैचारिक क्रांती होय. या दिवशी डॉ. आंबेडकरांनी स्वतः बुध्द धम्माची दीक्षा घेऊन पाच लाख लोकांना बुध्द धम्माची दीक्षा दिली. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एकाच फटक्यात बुध्द धम्माच्या पुनरूज्जीवनाची चळवळ जनतेच्या चळवळीत रूपांतरीत केली. 6 डिसेंबर 1956 रोजी एकाएकी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले. तरीसुध्दा धर्मांतराची चळवळ अखंडपणे सुरू राहिली. 1961 च्या जनगणनेमध्ये त्याचे परिणाम दिसले. 1951 मध्ये 1,80,800 असलेली बौध्दांची लोकसंख्या 1961 मध्ये 32,50,000 इतकी झाली. यात 16.71 टक्के इतकी वाढ झाली. अशाप्रकारे एका दणक्यात भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात बुध्दधम्म हा सजीव धर्म बनला. 1961 पासून भारतात बौध्दधम्मीयांची संख्या संथ गतीने का होईना पण सातत्याने वाढत आहे. 2001 च्या जनगणना अहवालानूसार भारतातील बौध्दांची लोकसंख्या 80 लाख 98 हजार 266 इतकी आहे.[7] आणि भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात ती 0.8 टक्के इतकी आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतात बौध्दांची स्थिती व लोकसंख्या पुढीलप्रमाणे आहे.[8]

भारतातील विविध राज्यात बौध्दांची एकूण संख्या

अ. क.	राज्य	बौध्दांची लोकसंख्या		अ. कं.	राज्य	बौध्दांची लोकसंख्या
1	आंध्र प्रदेश	38,314		19	अरूणाचल प्रदेश	1,42,589
2	आसाम	51,008		20	बिहार	60,606

3	छत्तीसगढ	65,267		21	गोवा	954
4	गुजरात	20,640		22	हरीयाणा	14,184
5	हिमाचल प्रदेश	75,404		23	जम्मू व काश्मीर	1,155
6	झारखंड	18,389		24	कर्नाटक	400499
7	केरळ	8,790		25	मध्य प्रदेश	2,09,322
8	महाराष्ट्र	58,38,710		26	मणीपूर	4,020
9	मेघालय	5,602		27	मिझोरम	70,411
10	नागालॅन्ड	6,189		28	ओरिसा	17,108
11	पंजाब	52,122		29	राजस्थान	24,189
12	सिक्कीम	1,51,825		30	तामिळनाडू	21,787
13	त्रिपूरा	98,777		31	उत्तरांचल	12,434
14	उत्तर प्रदेश	3,56,706		32	पश्चिम बंगाल	3,03,312
15	अंदमान व निकोबार	421		33	चंदीगड	1,720
16	दादरा व नगर हवेली	465		34	दमन आणि दिव	130
17	दिल्ली	25,071		35	लक्षव्दिप	10
18	पॉडेचेरी	136				

Reference - Land & people of Indian States & Union Territories, in 36 volumes; Edited by: S.C. Bhatt & Gopal K.Bhargava, Kalpaz Publications, Delhi, 2005, vol. 01, page no. 37 to 63.

उपरोक्त आकडेवारीचे निरिक्षण केल्यास बौध्द धम्माचे अनुयायी भारतभर कुठे कुठे विखुरलेले आहेत ते लक्षात येते. उपरोक्त आकडेवारी वरून असेही निदर्शनास येते की, भारतात 2001 च्या जणगणणेप्रमाणे बौध्दांची एकूण लोकसंख्या 80 लाख 98 हजार 266 इतकी आहे. काही राज्यामध्ये बौध्द लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ झालेली आहे. उदाहरणादाखल कर्नाटक राज्यातील बौध्दांची लोकसंख्या 1991 मध्ये 73000 होती. ती 2001 मध्ये 4 लाख 499 इतकी झाली. कर्नाटकच्या मागोमाग उत्तरप्रदेश – 3 लाख 56 हजार 706, पश्चिम बंगाल – 3 लाख 3 हजार 312 तसेच एक लाखाच्या वर बौध्द लोकसंख्या असलेली राज्ये अरूणाचल प्रदेश, जम्मू काश्मीर आणि सिक्कीम ही आहेत. भारतातील एकूण बौध्द लोकसंख्येपैकी जवळपास 58 लाख 38 हजार 710 इतकी लोकसंख्या एकटया महाराष्ट्र राज्यात आहे. त्याचे कारण म्हणजे लाखो लोकांना बौध्द धम्माची दीक्षा देण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी महाराष्ट्रातच नागपूर येथे केले होते. डॉ. आंबेडकरांची जन्मभूमी व कर्मभूमी महाराष्ट्रच होती हे ही लक्षात घेण्यासारखे आहे.

बुध्द धम्माचा प्रभाव :– बुध्दाची शिकवण हा मुक्तीचा मार्ग आहे. ज्यांनी बुध्द जीवन मार्ग अंगीकारला, त्यांच्यात झालेला बदल लक्षणिय असून ज्या कारणाकरिता डॉ. आंबेडकरांनी या धम्माची निवड केली, त्याला न्याय देणारा आहे. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास, बुध्दाचा मार्ग अंगीकारलेल्या लोकांच्या जीवनात एक प्रकारची क्रांती झाली आहे. ते सनातनी हिंदू धर्मीयांच्या मगरमिठीतून मुक्त झाले आहेत. त्यांनी स्वतःची सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली आहे. त्यांना स्वतःच्या हक्काची जाणीव झाली आहे. ते आर्थिकदृष्टया कमकुवत असले तरी धैर्य आणि स्वविश्वासाने पुढे जात आहेत. ते गैरसमजूतीवर विश्वास ठेवत नसून जुन्या बुरसटलेल्या परंपरांना मानत नाहीत. कठोर परिश्रम, शिक्षण आणि स्वंयप्रयत्नाव्दारेच प्रगतीच्या मार्गावर आरूढ होता येते, असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे.

थोडक्यात, 1956 साली सुरू झालेल्या भारतातील बौध्द चळवळीने बराच पल्ला गाठला आहे. ज्या दीक्षाभूमीवर 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्म दीक्षा घेतली आणि आपल्या लाखो अनुयायांना बुध्दाच्या मार्गावर चालण्याचे आवाहन केले, ती दीक्षाभूमी आज लाखो बौध्दांचे पवित्र तीर्थक्षेत्र बनले आहे. दरवर्षी ऑक्टोबर महिन्यात अशोक विजयादशमीच्या पर्वावर धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या निमीत्ताने सर्व रस्ते दीक्षाभूमीच्या दिशेने भरून वाहतात. देशभरातील लाखो बौध्द अनुयायी श्रध्देने विनम्र भावे आपल्या मुक्तिदात्यास श्रध्दासुमन अर्पण करण्यासाठी दीक्षा भूमीवर येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सोडले तर जगात असा एकही पुढारी नाही, ज्याला अत्यंत प्रेमाने लाखो लोकांनी आपल्या हृदय सिंहासनावर बसविले. भारतीय बौध्दांची ही धम्म चळवळ सातत्याने पुढे पुढे चालत आहे.

बौध्दांमधील सामाजिक जाणिवा :– डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या बौध्द धम्मामूळे पूर्वीच्या अस्पृश्य व आताच्या बौध्द समाजात क्रांतीकारी परिवर्तन घडून आले. बौध्द धम्मामूळे बौध्द समाजात मोठया प्रमाणात मानसिक परिवर्तन घडून आले. त्याचाच परिणाम म्हणजे 1956 च्या धर्मांतरामुळे बौध्द

झालेल्या लोकांमध्ये सर्वच प्रकारच्या जाणिवा आज मोठया प्रमाणात निर्माण झालेल्या दिसतात. त्यांच्यात सामाजिक जाणिवाप्रमाणेच शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय जाणिवा या समाजात मोठया प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत.

पूर्वी नागपूर विभागातील दलितांमध्ये जाती, पोटजातींचा मोठा पगडा होता. स्वतः डॉ. आंबेडकरांनाही विदर्भात या पोटजातींचे चटक सहन करावे लागले. एकाच जातींच्या पोटजातीमध्ये रोटी–बेटी व्यवहार होत नसत. डॉ. आंबेडकरांनी या जाती–पोटजातींना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न 1956 पूर्वीही केले होते. परंतू त्यांना म्हणावे तसे यश आले नाही. बुध्द धम्माच्या स्वीकारानंतर मात्र या जाती–पोटजातीचे बंधन मोठया प्रमाणात सैल झाले. आता आम्ही सर्व बौध्द आहोत. बुध्द धम्मात जातीव्यवस्था नाही त्यामूळे ते जातीभेद मानत नाहीत. आम्ही सर्व बौध्द आहोत या भावनेने एकत्र येवून बौध्द धम्माच्या प्रचार व प्रसारासाठी तसेच डॉ. आंबेडकरांचे विचार खेडयापाडयापर्यंत पोहचविण्यासाठी ते प्रयत्न करीत आहेत. 1956 पूर्वी मुलांमुलींची नावे देवी देवतांच्या नावावर असत. आज बौध्द समाजातील लोक आपल्या मुलामुलींची नांवे सिध्दार्थ, राहुल, यशोधरा, सांचि, तथागत, सम्यक, संघर्ष, जीवक, क्रांती, सुजाता, तेजस्विनी, युगसाक्षी अशाप्रकारची ठेऊ लागली आहेत. विवाहासाठी बौध्दांचे वधू–वर मेळावे व सामुहिक विवाह मेळावे होऊ लागले आहेत. नामकरण, गृहप्रवेश, साक्षगंध, वाढदिवस, अंत्यविधी इत्यादी सर्वच गोष्टी आज बौध्द पध्दतीने होऊ लागल्या आहेत. थोडक्यात, 1956 च्या धम्मक्रांतीने बौध्द समाजात सामाजिक स्थित्यंतर फार मोठया प्रमाणात घडून आले.

बौध्दांच्या शैक्षणिक जाणिवा :– पारंपारिक समाजव्यवस्थेने पूर्वीच्या अस्पृश्य समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. अस्पृश्य समाजाच्या कोणत्याही व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. आणि जर एखाद्याने हिंमत केलीच तर त्याला अतोनात छळ सहन करावा लागत होता. स्वतः डॉ. आंबेडकरांना सुध्दा वर्गाच्या बाहेर बसून शिक्षण घ्यावे लागले. अशा परिस्थितीत अस्पृश्यांची शैक्षणिक स्थिती कशी असेल याची कल्पना येते. डॉ. आंबेडकरांनी षिक्षणाला तिसरा डोळा संबोधून बहुजनांच्या उध्दारासाठी शिक्षण किती आवश्यक आहे हे पटवून दिले. डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा. हा मंत्र या समाजाला दिला. एवढेच नव्हे तर स्वतः सिध्दार्थ महाविद्यालय, मुंबई व मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद या दोन महाविद्यालयांची स्थापना करून दलितांना शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत दलित, बहुजनांच्या मुलांसाठी अनेक शैक्षणिक सोयी सवलती करून ठेवल्यात. आणि या सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणजे धर्मांतरानंतर बौध्दांची लक्षणिय शैक्षणिक प्रगती घडून आली, आज बौध्दांनी शिक्षणाच्या बाबतीत ब्राम्हणांनाही मागे टाकले आहे. धर्मांतरीत बौध्द समाजात आज डॉक्टर, वकील, अभियंता, अधिव्याख्याता, आय. ए. एस., आय. पी. एस. मोठया प्रमाणात निर्माण होत आहेत. 2001 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील बौध्दामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण 72.7 टक्के आहे. 1956 च्या पूर्वी गावात एकही मॅट्रीक किंवा पदवीधर झालेला तरूण पाहायला मिळत नसे आज बौध्द समाजाचे लाखो तरूण उच्चविद्याविभूषीत होत आहेत. बौध्द समाजातून आतापर्यंत 24 आय. ए. एस. अधिकारी झालेले आहेत. 7 आय. एफ. एस. आहेत. 6 डी. एम. आहेत. 132 लोकांनी पीएच. डी. प्राप्त केली आहे. एकटया महाराष्ट्रात या समाजातील 2570 प्राध्यापक आहेत. 19 प्राचार्य आहेत आणि विद्यापीठस्तरावर 9 प्राध्यापक आहेत. शंकरराव खरात, भालचंद्र मुणगेकर ही माणसे कुलगुरू पदावर राहीलेली आहेत तर डॉ. सुखदेव थोरात हे विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष आहेत.[9] धर्मांतरापूर्वी हा समाज शिक्षणापासून पारखा झालेला होता त्यामूळे त्यांनी धर्मांतरानंतर शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, बुध्द धम्माच्या स्वीकारानंतर बौध्द समाजात शैक्षणिक क्रांती घडून आली.

बौध्दांच्या आर्थिक जाणिवा :– पारंपारिक हिंदू धर्माधिष्ठीत वर्णव्यवस्थेत चारही वर्णांचे व्यवसाय निश्चित करण्यात आलेले होते. ब्राम्हणांनी अध्ययन व अध्यापन करावे, क्षत्रियांनी संरक्षण विषयक कार्ये करावीत, वैश्यांनी व्यापार उदीम करावा व शुद्रांनी उपरोक्त तिन्ही वर्गांची सेवा करावी अशी व्यवसाय रचना होती. म्हणजेच या व्यवसाय रचनेत शुद्रांना कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. शुद्र वर्णातील प्रत्येक जातीचा एक विशिष्ट व्यवसाय ठरलेला होता. तो परंपरागत पध्दतीने एका पिढीकडून दुस–या पिढीकडे जायचा. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जातीचा परंपरागत व्यवसायच करावा लागत होता. आपल्या आवडी–निवडी नूसार व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेत किंवा वर्णव्यवस्थेत नव्हते. विशेष म्हणजे उच्च जातीचे व्यवसाय हे जास्त उत्पन्न मिळवून देणारे व श्रेष्ठ दर्जाचे असत तर कनिष्ठ जातींचे व्यवसाय हे घाणेरडे, अंगमेहनतीचे आणि अत्यंत कमी उत्पन्न मिळवून देणारे असत. यामुळे कनिष्ठ जातींच्या लोकांचा दर्जा सुध्दा कनिष्ठ स्वरूपाचाच होता.

डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने या अस्पृश्य समाजाने जेंव्हा हिंदू धर्म सोडून बौध्द धम्माचा स्विकार केला तेंव्हा मात्र त्यांच्यात व्यावसायिक गतिशिलताही मोठया प्रमाणात निर्माण झाली. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य लोकांना घाणेरडे व कमी प्रतिष्ठेचे व्यवसाय करण्यापासून परावृत्त केले. त्यामूळे हिंदू धर्माधिष्ठीत विषमतावादी व गुलामगिरी पोसणारी बलुतेदारी पध्दती वर आधारलेल्या व्यवसायांचा त्यांनी कडाडून विरोध करून बौध्दांनी आज त्यांचे स्वतंत्र

व्यवसाय सुरू केले आहेत. आज या समाजात हजारो डॉक्टर्स, इंजिनियर, प्राध्यापक, वकील यासारख्या उच्चपदाच्या नोक–यावर काम करीत आहेत. आज बौध्द समाजातील लोकांनी आपले आर्थिक वैभव निर्माण केले आहे. या लोकांनी बॅंका, पतसंस्था, शिक्षणसंस्था निर्माण केल्या आहेत. या समाजातील डॉ. भालचंद्र मुणगेकर, डॉ. नरेंद्र जाधव यासारखी मंडळी देशाच्या आर्थिक नियोजनातही महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. थोडक्यात, नवनविन व्यवसाय, नोकरी, शेती, मजुरी पासून ते उद्योजकापर्यंतचे नवे व्यवहार आज बौध्दांनी स्विकारले आहेत. सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणा–या व्यवसायाला आज बौध्द अनुयायी महत्व देत आहेत. आणि या आर्थिक जाणिवांचे श्रध्दास्थानही डॉ. आंबेडकर व बौध्द धम्मच आहे.

बौध्दांच्या धार्मिक जाणिवा :– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1956 ला अस्पृशांना बौध्द धम्माची दीक्षा देतांना 22 प्रतिज्ञा दिल्यात. त्यातील पहिल्या पाच प्रतिज्ञा हिंदू धर्मातील राम–कृष्ण, ब्रम्हा, विष्णू, इत्यादी देव देवता व त्यांनी घेतलेले अवतार या संबधात आहेत. देव, देवतांच्या नादी सामान्य माणसाला लावून द्यायचे हे हिंदू धर्माचे एक सूत्र होते. ही वास्तविकता ओळखून डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना या देव–देवतां पासून दुर ठेवण्यासाठी या पहिल्या पाच प्रतिज्ञा दिल्यात. हिंदू धर्मातील गौरी गणपती इत्यादी देवता, त्यांचे अवतार यावर अंधविश्वास ठेवणे, पिंडदान करणे, कोणताही धार्मिक विधी ब्राम्हणाकडून करून घेणे आदी गोष्टी बौध्द धम्माला विसंगत असे आचरण होय. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी श्राध्दपक्ष न करण्याची, पिंडदान न करण्याची, बुध्द धम्माच्या विसंगत आचरण न करण्याची आणि कोणतेही विधी ब्राम्हणांच्या हातून न करण्याची प्रतिज्ञा या अनुक्रमे 6, 7 व 8 या आहेत. प्रतिज्ञा क्रमांक 11 व 12 व्दारे आर्य अष्टांगिक मार्ग आणि दहा पारमिता पाळण्याची प्रतिज्ञा बौध्द अनुयायांना दिली आहे. प्रतिज्ञा कं. 13 ते 18 मध्ये पंचशिलांच्या आचरणाबददल सांगीतले आहे आणि प्रतिज्ञा कं. 19 ते 22 या प्रतिज्ञांमध्ये सांगीतले आहे की, माणसाला नीच समजणा–या हिंदू धर्माचा आपण आता पूर्ण त्याग केलेला आहे आणि नरकातून मुक्त होऊन आपणाला नवी दिशा लाभली आहे. ही नवी दिशा म्हणजेच सद्धम्म असलेला बुध्द धम्म होय. याचा परिणाम म्हणजे बौध्द धम्माच्या स्विकारामुळे बौध्द अनुयायांच्या पारंपारिक धार्मिक जाणिवांमध्येही मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. हिंदू धर्मातील ब्रम्ह, देव, इश्वर, परमात्मा, आत्मा, मोक्ष, स्वर्ग–नर्क, पाप–पुण्य या सर्व कल्पनांना बौध्द अनुयायांनी नाकारले आहे. तसेच हिंदूधर्म शास्त्रे, श्रृती, स्मृतीनां सुध्दा नकार दिला आहे व बौध्द धर्मावर आधारीत वैज्ञानिक विचारसरणीचा दृष्टिकोन आज या समाजात व्यापक स्तरावर निर्माण होत आहे.

बौध्दांच्या राजकीय जाणिवा :– डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले होते की, राजकीय सत्ता ही सर्व सत्तांची गुरूकिल्ली आहे. आणि ही किल्ली दलित समाजाने प्राप्त केली पाहिजे. तरच त्यांचा उध्दार होवू शकतो. यामुळेच डॉ. आंबेडकरांनी दलितांना उददेशून असेही म्हटले होते की, 'जा आणि आपल्या घराच्या भिंतीवर लिहून ठेवा की तुम्हाला या देशाची शासनकर्ती जमात बनायचे आहे.' या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी स्वतःचा राजकीय पक्षही स्थापन केला होता. सुरूवातीला 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' आणि नंतर 'शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन' या पक्षाची स्थापना केली होती. शेवटी सर्वसमावेषक असा 'रिपब्लीकन पार्टी ऑफ इंडिया', असा पक्ष स्थापन करण्याची मनीषा व्यक्त केली होती. त्यांनी दलितांमध्ये राजकीय जाणिवा निर्माण केल्यात. त्याचाच परिणाम म्हणजे आज राजकीय क्षेत्रातही या समाजाने लक्षणीय प्रगती साधली आहे. हा समाज आज शासनकर्ती जमात बनण्याच्या प्रयत्नात आहे. देशाच्या राजकीय सत्तेत वाटा मिळावा यासाठी या समाजाकडून सतत प्रयत्न होत आहेत. 1956 नंतर मात्र डॉ. आंबेडकरांच्या कल्पनेतील राजकारण दादासाहेब गायकवाड, बॅरीस्टर खोब्रागडे, रा. सु. गवई यासारख्या नेत्यांना जमले नाही. आज रिपब्लीकन पक्ष वेगवेगळया गटात विखूरलेला आहे. असे असले तरी आजही बौध्द लोकांनी आपल्या राजकीय जाणिवा सुदृढ ठेवल्या आहेत. आजही हा समाज केवळ राज्याच्याच नाही तर संपूर्ण देशाच्या राजकारणावर प्रभाव पाडतो आहे. बौध्द अनुयायांच्या मनात देशाच्या राज्यघटनेबाबत प्रचंड आदर आहे. तसेच लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता व विज्ञानवादी विचारप्रणालीला महत्व देण्याची प्रवृती या समाजामध्ये अधिक प्रमाणात आढळून येते.

1956 च्या बौध्द धम्म स्विकारामुळे आज 'बौध्द समाज' आपली स्वतःची ओळख निर्माण करू शकला. केवळ 50 वर्षाचा धर्मांतराचा कालखंड लक्षात घेता त्यांचा प्रयत्न यशस्वी होत आहे असे स्पष्ट होते. आधुनिक समताधिष्ठीत समाजाच्या व राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वाला सामाजिक जीवनात पाळण्यावर या समाजाचा विश्वास आहे. त्यामुळे विषमतामूलक विचारप्रणाली व तत्वज्ञानाला नकार दिला जात आहे. बुध्दीवादी, विज्ञानवादी, निरिश्वरवादी आणि लोकशाहीवादी विचारांचे सामाजिक व्यवहार व जगण्यातून दर्शन होत आहे. प्रस्थापित हिंदू समाजाच्या अंधश्रध्देच्या शापातूनही हा समाज आज मुक्त झाला आहे. पारंपारिक विषमतावादी मूल्यव्यवस्था व धर्मनियमांना समाज व्यवहारातून काढून टाकण्याचे प्रयत्न या समाजाकडून होत आहेत. जातीनूसार दिलेले सामाजिक स्थान त्याज्य मानून

जातीला प्रचंड विरोध केला जात असून, वर्गव्यवस्थेला या समाजाकडून संमती दिली जात आहे. कनिष्ठ व अस्पृश्य जातींच्या संदर्भातील 'न्यूनगंड' त्यांच्या मनातून नष्ट होत आहे व आपण 'बौध्द' आहोत. जातीविरहीत मानव आहोत ही जाणीव त्यांच्यात निर्माण होत आहे. मानव म्हणून जगण्याचे सर्व अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे व ते मिळवण्यासाठी संघर्ष, लढा आणि विविध सामाजिक चळवळी केल्या पाहिजेत याची जाणीवही या समाजाला झाली आहे. तसेच या धम्माच्या अनुयायांकडून घटनात्मक सामाजिक मूल्यांचा व बौध्द धम्माच्या सांस्कृतिक आदर्श व मूल्यांचा सामाजिक जीवन जगतांना उपयोग करण्यावर भर दिला जातो आहे. थोडक्यात, बौध्द अनुयायांमधील सामाजिक जाणिवांचे स्वरूप आज मोठया प्रमाणात विकसित होत आहेत. बौध्दांच्या सामाजिक जाणिवांचे स्वरूप आज विस्तारत आहे व या जाणिवांची व्याप्ती सतत वाढत आहे.

बौध्दांच्या सामाजिक जाणिवांच्या प्रेरणा :– डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या सामाजिक, राजकीय विचारांच्या पार्श्वभूमीला आणि जीवनपध्दतीला खूप खोलवर प्रभावीत केले आहे. आधुनिक युगात डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृतीवर आधारीत श्रेणीबध्द विषमतेच्या सिध्दांताला आव्हान दिले व वर्ण व जातीवर आधारीत सामाजिक आणि राजकीय विधानांच्या विरूध्द उघडपणे बंड पुकारले. शेकडो वर्षापासून प्रचलित असलेली वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, उच्च वर्णीयांसाठी विशेष अधिकार आणि खालच्या वर्गासाठी अमानवीय आणि शोषणयुक्त व्यवस्था भारतीय समाजात संस्काराच्या रूपात घटट् वसलेली होती. डॉ. आंबेडकरानी आधुनिक जीवनमूल्यांनी प्रभावीत होऊन परंपरागत भारतीय समाजातील अमानवीय रूढी, परंपरा, मान्यता, जन्माच्या आधारावर मानवाचे विभाजन, उच्चवर्णीयांचे विशेषाधिकार व कनिष्ठ वर्गाच्या अयोग्यता यांचा अस्विकार करून मानव समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा पुरस्कार करून एका अशा भिती भेदमुक्त, शोषणमुक्त समाजाची कल्पना केली, जो समाज जन्माच्या ऐवजी कार्य आणि शोषणाऐवजी पोषण यावर आधारीत असेल. अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या क्रांतीकारी विचाराव्दारा परंपरागत समाजाव्दारे स्थापित 'वादावर' (Thesis) कठोर आघात करून 'प्रतिवादाला' (Antithesis) जन्म दिला. डॉ. आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य दलित समाजाच्या उन्नतीसाठी व प्रगतीसाठी आणि देशाच्या विकासासाठी खर्ची घातले. दलितांना समानतेची वागणूक मिळावी म्हणून त्यांनी आयुष्यभर केलेले अविरत कार्य हेच दलितांच्या व आताच्या बौध्दांच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व आर्थिक प्रेरणांचे स्त्रोत बनलेत. एका अर्थाने डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्या सबंध आयुष्यात केलेले कार्य आणि त्यांचे तत्वज्ञान, दिक्षाभूमीवर 14 ऑक्टोबर 1956 ला त्यांनी घडवून आणलेली सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि वैचारिक क्रांती हेच दलितांच्या सामाजिक जाणिवांचे प्रेरणास्थान होते.

References:-

1. Dr. Suresh Waghmare: Research Paper, "1956 chya Dharmantarache Samajik Parinam", Published in Sovinior of Marathi Samajshastra Parishad, held at Tumsar on dated 6, 7 Jan. 2006.
2. Nandkumar Kuklare: Research Paper,'1956 Chya Dharmantarache Samajik Parinam", Published in Sovinior of Marathi Samajshastra Parishad, held at Tumsar on dated 6, 7 Jan. 2006.
3. Ibid.
4. Dr. B. R. Ambedkar, Dr. Ambedkar Writing and Speeches, Vol. 7 Education Department, Govt. of Maharashtra, 1990, page no. 379.
5. Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, Vol. 18, Part One, Govt. of Maharastra Publication, Mumbai, 2002, Page no. 432.
6. Ibid. Page no. 432.
7. Land & people of Indian States & Union Territories, in 36 volumes; edited by: S.C. Bhatt & Gopal K.Bhargava, Kalpaz Publications, Delhi, 2005, vol. 01, page no. 37 to 63.
8. Ibid. page no. 37 to 63.
9. Dr. Yashwant Manohar, Dhammkrantichi Pannas Varshe, Yugsakshi Prakashan, Nagpur, 06, p.n. 12.

मानवाधिकार आणि महिलांच्या प्रश्नांची वास्तविकता

प्रा.ज्योती कों. खंदारे, (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख) मिलींद महाविद्यालय, मुळावा ता. उमरखेड जि. यवतमाळ

राज्यघटनेच्या मुलभूत अधिकाराच्या प्रकरणात जगातील व भारतातील सर्व स्त्रीयांच्या स्वतंत्रतेने जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा पाठपुरावा केलेला आहे. त्या अनुषंगाने कायदेशीर प्रक्रियेद्वारा त्यांना अधिकारही दिले आहेत. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र स्त्रीयांच्या मानवाधिकारांचे व्यक्तीशः सामाजिक स्तरावर मोठया प्रमाणात उल्लंघन होतांना आज आढळून येत आहे. त्यामुळे स्त्रीयांच्या सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक प्रश्नांच्या वास्तविकतेचा खऱ्या अर्थाने विचार करण्याची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.

प्रस्तावना :— आधुनिक काळात मानवी हक्क हा विषय अतिशय अग्रक्रमाचा ठरला आहे. मानवाने विकासाची विविध क्षेत्रे पादाक्रांत केलेली असताना माहिती, विज्ञान व तंत्रज्ञानात क्रांती झालेली असताना, ज्यांच्यासाठी हा सर्व विकासाचा प्रवाह निर्मिलेला आहे तो माणूस मात्र दुर्लक्षिल्या जात असताना दिसत आहे. जगभरही आणि भारतात दंगली, उपासमार, स्वातंत्र्याचा संकोच, स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना या सर्वांचा आलेख उंचावत जात आहे. मानवाच्या मुलभुत आणि निसर्गदत्त हक्कांवर राज्य, धर्म, पुरूष प्रधान संस्कृती इत्यादींद्वारे आक्रमण होत असतांना आढळते. मानवी हक्क हे पूर्णतः राज्यावर, संविधानावर कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय संघटनांवर आधारित नाहीत, तर मानवी हक्क हे निसर्गदत्त आहेत. संस्था, संघटनांवर पूर्णतः मानवी हक्क आधारभूत ठेवले तर या संस्था, संघटनांना या मानवी हक्कांना नेस्तनाबूत करण्याचा हक्क पोहचतो. ॲडाल्फ हिटलरने 'राज्य' या संस्थेचे उदातीकरण करुन नैसर्गिक मानवी हक्क चिरडले. त्यामुळे मानवी हक्कांची अंमलबजावणी स्वतंत्र, निसर्गवादी, बुध्दीप्रामाण्यवादी दृष्टीकोनातून व्हावयास हवी, तरच स्वतंत्र, मुक्त मानव निर्माण होऊ शकेल.

मानवी हक्क सनदीचा इतिहास :— 1215 ला इंग्लडमध्ये मॅग्नाकार्टा स्वीकृत झाला. ते जगातील पहिले लिखित मानवी अधिकार पत्र होय. 1688 ला पिटिशन ऑफ राईटस, 1679 ला बंदी प्रत्यक्षीकरण कायदा, 1689 बिल ऑफ राईटस, 1776 अमेरिकन स्वातंत्र्य युध्द, 1779 फ्रेंच राज्यक्रांती अशाप्रकारे मानवी हक्कांची ऐतिहासिक पार्श्वभुमी आहे.

दोन महायुध्दानंतर जगातील सर्व मानवी जीवनास सुखी, आनंदी, भयमुक्त जीवन जगण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या महासभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा प्रसिध्द केला. या जाहीरनाम्यात 30 प्रमुख मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आला. सर्व मानव जन्मानेच स्वतंत्र आहेत, सर्वांचा दर्जाही समान आहे. जात, धर्म, भाषा, लिंग इत्यादी भेदभाव न पाळता सर्व मानवाला मुलभूत हक्क प्राप्त आहेत. उदा. जीवन जगण्याचा, संपती अर्जित व खर्च करण्याचा, स्वातंत्र्याचा, कुटुंबाचा, निवाऱ्याचा, भाषण स्वातंत्र्याचा, संघटना स्थापन करण्याचा, मतदानाचा व शासन निवडण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. भारताच्या संविधानात भूलभूत अधिकाराच्या प्रकरणात कलम 12 ते 35 मध्ये मानवी हक्काचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

मानवाधिकार आणि महिला :— संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्काच्या घोषणापत्रात आणि भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभूत अधिकाराच्या प्रकरणात जगातील व भारतातील सर्व स्त्रीयांच्या स्वतंत्रतेने जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा पाठपुरावा केलेला आहे. त्या अनुषंगाने कायदेशीर प्रक्रियेद्वारा त्यांना अधिकारही दिले आहेत. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र स्त्रीयांच्या मानवाधिकारांचे व्यक्तीशः सामाजिक स्तरावर मोठया प्रमाणात उल्लंघन होतांना आज आढळून येत आहे. त्यामुळे स्त्रीयांच्या सामाजिक राजकीय, आर्थिक प्रश्नांची वास्तविकतेचा खऱ्या अर्थाने विचार करण्याची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.

सामाजिक स्थान :— मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. त्याचे वास्तव्य समाजात असते. समाजात त्याला अनेक गोष्टी शिकायला मिळतात. मानवी अधिकाराच्या कलम 29 मध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करता येतो पण याबाबत महिला अपवाद आहेत. परंपरागत दृष्टया समाजातील महिलांचे स्थान दुय्यमच आहे. पुरूष प्रधान संस्कृतीत महिलांनी चार भिंतीच्या आत राहावे अशी त्यांची मानसिकता तयार केली जाते. सामाजिक संस्कार, रूढी, व परंपरा यामुळे कन्या, पत्नी किंवा माता या नात्याने विविध सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्यामुळे समाजात सौख्य नांदते, परंतु या जबाबदाऱ्यांची दखल कोणालाही घ्यावीशी वाटत नाही. कुटुंबात, समाजात काम करण्याच्या ठिकाणी त्यांचे फार मोठया प्रमाणात शोषण होते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 23 व 24 मध्ये शोषणाविरूध्दचा अधिकार दिला असला तरी महिलांचे प्रत्येक स्तरावर आज शोषण होतांना दिसून येत आहे. स्वतःचे प्रश्न सोडविण्याची क्षमता असूनही तिला संधी दिली जात नाही. स्त्रियांकडे समाजात, हीन दर्जाने बघितले जाते. जन्मापूर्वीच तिची जीवनाची नाळ तोडली जाते. समाजाच्या सामाजिक स्वस्थ आरोग्यासाठी समाजात पुरूषांच्या संख्येएवढी महिलांची संख्या असणे गरजेचे असून देखील सातत्याने महिलांची

संख्या पुरूषांच्या तुलनेने कमी कमी होत गेलेली आहे. विशेषतः शहरी भागातील वैज्ञानिक प्रगती बरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या गैरवापरामुळे ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रीयांची संख्या कमी होत आहे.

भारतातील विविध राज्यांतील बाल लिंग गुणोत्तर दर हजार मुलांमागे मुलींची संख्या		
राज्य	2001 जनगणना	2011 जनगणना
जम्मु आणि काश्मीर	892	883
हिमाचल प्रदेश	968	974
बिहार	919	916
दमनदीव	710	618
दादारा व नगर हवेली	812	775
गुजरात	920	918
महाराष्ट्र	922	925
हिमाचल प्रदेश	968	974
पंजाब	876	893
चंदीगढ	777	818
हरियाणा	861	877
राजस्थान	921	926
उत्तर प्रदेश	898	908
सिक्कीम	875	889
अरूणाचल प्रदेश	893	920
नागालॅड	900	931
मणिपुर	974	987
मिझोराम	974	987
त्रिपुरा	948	961
मेघालय	972	986
संदर्भस्त्रोत Cencus of India 2011		

वरील तक्त्याच्या आधारे असे लक्षात येते की, 2001 च्या तुलनेत जम्मु व काश्मीर, बिहार, दमण व दीव, दादर व नगरहवेली, गुजरात इ. राज्यांमध्ये 2011 च्या जनगणनेत मुलींची संख्या कमी झालेली आहे. तसेच चंदीगड या राज्यातील 1000 मुलांमागे मुलींचे प्रमाण अतिशय कमी आहे.

निवडक राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील बाल लिंग गुणोत्तर दर हजार मुलांमागे मुलींची संख्या		
राज्य	ग्रामीण भाग	शहरी भाग
जम्मु आणि काश्मीर	899	840
हिमाचल प्रदेश	988	853
पंजाब	906	872
चंदीगढ	691	821
उत्तराखंड	1000	883
हरीयाणा	880	871
राजस्थान	932	911
उत्तर प्रदेश	914	888
संदर्भस्त्रोत Cencus of India 2011		

उपरोक्त आकडेवारी हे स्पष्ट करते की, ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा मुलींची संख्या अधिक आहे. शहरी भागात भौतिक प्रगतीबरोबरच तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून स्त्री भ्रुणहत्या जास्त होते हे ही आकडेवारी स्पष्ट करते. वरील आकडेवारीतील निवडक राज्यांमध्ये केवळ चंदीगढमध्ये ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात मुलींची संख्या अधिक आहे.

राजकीय स्थान :– भारताने लोकशाही शासन पध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक नागरिक राजकारणात सहभागी होऊ शकतो. मानवाधिकाराच्या कलम 2 व कलम 21 नुसार प्रत्येक व्यक्तीला राजकारणात सहभागी होण्याचा, मत देण्याचा व सरकारमध्ये प्रवेश करण्याचा अधिकार आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 325 नुसार कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश, जात किंवा लिंग या कारणावरून मतदारयादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही. तसेच राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी स्त्री–पुरूष या दोघांना समान स्वरूपाची आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार 1000 पुरूषांमागे स्त्रीयांची संख्या 940 म्हणजेच जवळजवळ 47 टक्के लोकसंख्या स्त्रीयांची आहे. 1992, 1994 च्या 73 व 74 व्या घटना दुरूस्तीद्वारा पंचायत राज व्यवस्थेत आज स्त्रीयांना 33 टक्यावरून 50 टक्के आरक्षणाची तरतुद करण्यात आलेली आहे. परंतु राजकारणात महिला नेतृत्व अभावानेच दिसते. भारताच्या घटनासमितीचा जर विचार केला तर घटना समिती अम्मु स्वामीनाथन, हंसामेहता, रेणुका रॉय, कामला चौधरी, पुर्णिमा बॅनर्जी, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, सरोजनी नायडू, लीला रॉय, राजकुमारी अमृत कौर, मालती चौधरी, ॲनी, दक्षयानी वेलयुधान, दुर्गाबाई देशमुख, बेगम अजाज रसुल हया 15 महिला होत्या. प्रत्यक्षात सर्वच निर्णय पुरूषांकडून घेतले जातात. महिलांच्या प्रश्नांबाबतही निर्णय पुरूषांकडुनच घेतले जातात. अशी दशनीय अवस्था राजकीयदृष्टया महिलांची आहे. भारतामध्ये खरी लोकशाही नांदते असे म्हणतात. पण पुरूषांप्रमाणे तेवढयाच संख्येने स्त्रीने राजकारणात प्रवेश केला नाही. हे खालील तक्त्याद्वारे स्पष्ट होते.

लोकसभेतील स्त्रीयांची संख्या लोकसभा			
वर्ष	स्त्री	वर्ष	स्त्री
1952	22	1989	27
1957	27	1991	39
1962	34	1996	40
1967	31	1997	42
1971	22	1999	49
1977	19	2004	45
1980	28	2009	59
1984	43		
संदर्भस्त्रोत www.Loksabha.nic.in			

वरील तक्त्याचे विश्लेषण केल्यानंतर हे स्पष्ट होते की, एकूण लोकसंख्येत महिलांचे प्रमाण बरोबरीत असतांना लोकसभेसारख्या लोक प्रतिनिधीक सभागृहात पुरूषांच्या बरोबरीने महिलांना राजकारणात संधी दिली जात नाही.

1952 च्या निवडणूकीपासून 2009 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत लोकसभेतील महिलांचे प्रमाण नगण्य आहे.

राज्य सभेतील महिलांचे प्रमाण			
सार्वत्रिक निवडणूक	स्त्रियांचे प्रमाण	सार्वत्रिक निवडणूक	स्त्रियांचे प्रमाण
1952	15	1982	24
1954	17	1986	28
1956	20	1988	25
1958	22	1990	24
1960	24	1992	17
1962	18	1994	20
1964	21	1996	19
1966	23	1998	19
1968	22	2000	22
1970	14	2002	25
1972	14	2004	28
1974	18	2006	25
1976	24	2008	23
1978	25	2012	24
1980	29		
Soure Who's Who, Rajya Sabha			

राजकीय पक्षाद्वारा उमेदवारांच्या स्थितीचे विवरण (15 वी लोकसभा 2009 ची निवडणूक)					
राजकीय पक्ष	महिला उमेदवार	पुरूष उमेदवार	एकुण उमेदवार	विजयी पुरूष	विजयी महिला
कॉंग्रेस	43	397	440	183	23
भाजपा	44	389	433	103	13
अन्य	469	6728	7197	199	22

वरील तक्त्यातील आडकेवारी हे स्पष्ट करते की, 2009 ला झालेल्या 15 व्या लोकसभेच्या विडणूकीत कॉंग्रेससारख्या धर्मनिरपेक्ष म्हणणाऱ्या पक्षाकडून केवळ 43 महिलांना उमेदवारी देण्यात आलेली होती व त्यामधून केवळ 23 महिला निवडून आल्या होत्या. सर्वाधिक साक्षर असणाऱ्या केरळ राज्यातुन एकही महिला 15 व्या लोकसभे निवडून आलेली नाही. याशिवाय 21 लोकसभा प्रतिनिधी असणाऱ्या ओरिसात 14 प्रतिनिधीच असणाऱ्या झारखंड या राज्यांमधून एकही महिला लोकसभा सदस्य निवडून आलेली नाही. याशिवाय अरूणाचल प्रदेश, सिल्लीम, मणिपूर आणि त्रिपुरा या राज्यांमधून देखिल लोकसभेत एकदेखिल निवडून आलेली नाही यावरून हे स्पष्ट होते की, राजकीय पक्षांचा महिलांना उमेदवारी देतांना रूढीवादी दृष्टिकोन आहे.

लोकसभा व राज्य विधानसभेतील महिलांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. त्यामुळे हे प्रमाण वाढावे या करिता महिलांना संसद व राज्यविविमंडळात 33 टक्के आरक्षण देण्यात यावे. या करिता महिला आरक्षण विधेय 1996 ला पहिल्यांदा दैवगौडा सरकारने 81 वे घटनादुरूस्ती बिल या स्वरूपात संसदेत मांडले होते. त्यानंतर 1998 ला 12 व्या लोकसभेत (एन.डी.ए.) सरकारने 84 वे घटनादुरूस्ती विधेयक मांडले होते. त्यानंतर 1999 ला 13 व्या लोकसभेत 2002, 2003 ला संसदेत मांडले गेले. 2004, व 2008 मध्ये राज्यसभेत व 2010 ला राज्यसभेत हे बिल मांडले गेले. 9 मार्च 2010 ला राज्यसभेत 186 सभासदांच्या बहुमताने हे विधेयक संमत झाले परंतु लोकसभेत हे विधेयक मंजूर होऊ षकले नाही. गेल्या 16 वर्षापासून या विधेयकावर अजुनपर्यंत सर्वसामान्य तोडगा निघालेला नाही हे सत्य नाकारता येत नाही. एकंदर महिला आपल्या राजकारणात सहभागी होण्याच्या अजुनपर्यंत फार दुर आहेत असे म्हणावे लागेल.

आर्थिक स्थान :– मानवाधिकाराच्या कलम 23 प्रमाणे काम करण्याचा, नौकरी निवडण्याचा, समान कामासाठी समान वेतनाचा अधिकार आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 16 नुसार सरकारी नौकरीमध्ये समान संधी आहे. परंतु समाजात असे चित्र दिसले की काम करीत असतांना महिलांना काम करण्याच्या ठिकाणी तिचे शोषण होते.

संपुर्ण जगाचा जर विचार केला तर इंटर प्रेस सर्व्हीसच्या रिपोर्ट नुसार जगातील एकूण उत्पन्नापैकी 50 टक्के उत्पन्न स्त्रीयांद्वारा पिकविले जाते. सहारा आफ्रिका आणि कॅरीबेन या प्रदेशामधील 50 टक्के मुलभूत अन्न स्त्रीयांद्वारा तयार केले जाते. आशियन राष्ट्रांमध्ये 50 टक्के उत्पादन स्त्रीया करतात. लॅटीन अमेरिकेत देखील स्त्रीया शेती, छोटे उद्योग, यामध्ये व्यस्त असतात.

परंतु दुदैवाची बाबही आहे की, जगातील 2/3 काम स्त्रीयांद्वारा केले जाते परंतु त्याचा योग्य मोबदला मात्र त्यांना मिळत नाही.

भारतात देखिल मुलींच्या नावावर पालक आपली संपत्ती करीत नसल्याचे दिसते. भारतात देखिल आज ज्यांना आदिवासी संबोधले जाते त्या जमातीत स्त्रीया हया कुटुंबाची शेतीची, अर्थोत्पादनातही पुरूषांच्या बरोबरीने कामे करतात. परंतु तो पैसा खर्च करण्याचा अधिकार मात्र तिला नाही.

आरोग्यविषयक स्थान :– मानवाधिकाराच्या कलम 25 नुसार प्रत्येक व्यक्तीला आपले राहनीमान व दर्जा कसा ठेवायचा अधिकार आहे असे असले तरी स्त्रीयांच्या आरोग्याकडे पुर्णपणे दुर्लक्ष होत असते. भारतात पितृसत्राक पध्दती असल्यामुळे सकस, ताजे अन्न पुरूषांना देऊन उरलेले अन्न महिलांना मिळते. साथीच्या रोगांना त्या बळी पडतात. मुलगा व मुलगी हया भेदभावाला स्त्रीला आयुष्यभर सहन करावे लागत. न्छप्ब्म्थ्ए ैजंजम व ि जीम ूवतसके बीपसकतमद 2007 च्या रिपोर्टनुसार जगामध्ये 99 टक्के विकसित राष्ट्रांमध्ये एका मिनिटाला एक स्त्री ही प्रसुति दरम्यान योग्य काळजी न घेतल्याने मरण पावते.

भारतात देखिल विशेषतः आदिवासी स्त्रीयांमध्ये हे प्रमाण अधिक आहे. त्यांच्यामध्ये दवाखान्यात प्रसुती करावी ही जागृती नाही. त्याकरीता सरकारने 'आशा' सोरख्या 'स्वयंसेवी महिला पद' सारखी योजना राबविणे सुरू केले आहे. स्त्रीयांमध्ये विशेषतः मुलीस जन्म दिल्यास तिची काळजी घरातुन घेतली जात नाही त्यामुळे त्या स्त्रीचे आरोग्य पुर्ण खराब होते.

महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. हुंडाबळी, लैगिंक शोषण, मारहाण, खून, सासारखे प्रकार दिवसेंदिवस वाढत आहेत.

निष्कर्ष :—

1. आज भारतात 50 टक्के स्त्रीयांची संख्या आहे पण स्त्रीयांच्या सामाजिक स्थितीत, राजकीय, आर्थिक स्थितीत ज्याप्रमाणात बदल होणे आवश्यक होते त्या प्रमाणात झालेला नाही.

2. स्त्रीयांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहेत परंतु त्याचबरोबर समाजातील स्त्रीयांवरील विविध स्वरूपातील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

3. स्त्रीयांना नौकऱ्या व राजकीय क्षेत्रात आरक्षणा बरोबरच त्यांना मुक्तपणे काम करता येईल असे वातावरण अजुनपर्यंत निर्माण झालेले नाही. राजकीय पक्षांचा महिलांना उमेदवारी देतांना रूढीवादी दृष्टिकोन आढळून येतो.

4. ज्या उदात ध्येयाने संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्काचे घोषणापत्र जगासमोर ठेवले त्याच्या यशस्वीतेकरिता अधिक व्यावहारिक दृष्टीकोनातून ठोस प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. नाही तर घोषणा आणि व्यवहाराचा ऐतिहासिक विरोधाभास संयुक्त राष्ट्राच्या उदात उद्येशांचे ढोंग उजागर होत राहील.

संदर्भ :—

1 डॉ. देवळाणकर, शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या, विद्या पब्लिकेशन औरंगाबाद मार्च 2010

2 चतुवैदी संतोष, मानवाधिकार और संयुक्त राष्ट्रसंघ, पोईन्टर पब्लिशर्स, जयपुर

3 www. cencus of india 2011

4 www. Lakabha.nic.in

5 UNICEF, State of the world's childrn 2007

6 Inter Press Service Report

7 डॉ. शिंदे ज.रा., डॉ. अमृतकर प्रशांत, समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.क्र. 13.

8 इंगोले प्रतिमा, 'लोकसंस्कृती आणि स्त्री जीवन' दिलीपराज प्रकाशन, पुणे 2003, पृ. क्र. 48

9 WWW.who's who, Rajya Sabha

10 Gupta Ashok kumar, Bhandari Asha, Women's Political participation Researching the past and Designing the future, Authorspress publisheds, Delhi, 2010.

11 Dr. modi M. P. A Journal of Asia for Democracy an d development volume- x, (2) 2010, April-June 2010

12 WWW. India women Reservation Bill 2010.

13 WWW. Constituent Assembly of India.

सुक्ष्मवित्त आणि स्वंयसहाय्यता बचत गट

(समस्या आणि वादाचा मुद्दा)

प्रा. कु. कविता लेंडे, सहायक प्राध्यापक, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

ग्रामीण व गरीब महिलांच्या दृष्टीने बँकीगप्रणालीमार्फत मदत घेताना कमीत कमी अडचणी याव्यात म्हणून नाबार्डने 1991 साली बँक आणि स्वयंसहाय्यता गटांच्या समन्वयाने एक पथदर्शक प्रकल्प सुरू केला. या प्रकल्पामूळे दारिद्रयरेषेखालील महिलांना स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून कर्जपूरवठा केला जातो. आर्थिकदृष्टया दुर्बल व्यक्तींना या सूक्ष्मवित्ताच्या सहाय्याने काही प्रमाणात सक्षमता प्राप्त होते. सुक्ष्मवित्ताच्या माध्यमातून सामाजिक आणि आर्थिक शक्ती निर्माण होत आहे. त्यामूळे सुक्ष्मवित्त हा मानवी अधिकार आहे असे अर्थशास्त्राच्या चौकटीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या सुक्ष्मवित्त पुरवठयामध्ये स्वयंरोजगाराचा समावेश करून बँकीग क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे.

प्रस्तावनाः– पैशाच्या आविष्काराबरोबरच त्याचे बदलते स्वरूप व पैशाची सतत वाढत जाणारा आवश्यकता यांना वित्त असे म्हणतात वित्तशास्त्र हे मूद्राशास्त्र किंवा पैसाशास्त्र आहे. वित्ताचे नियमन, नियत्रंण, व्यवस्थापन यांच्याशी वित्त संबधीत आहे. वित्ताच्या अंर्तगत समाजातील पैशाचे प्रचलन, संग्रहण तसेच त्यांच्या व्याख्या उत्पादक उपयोगाचे नियमन यासंबधीच्या तत्वांचा समावेश होतो. प्रत्येक उद्योगांच्या किंवा अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, विनिमय, वितरण या कार्याच्या प्रत्येक स्तरावर वित्ताची भूमिका असते. उद्योगाचे स्वरूप कोणतेही असो वित्त आवश्यकच असते. पैशामध्ये व्यक्त झालेल्या एकुण बचतीलाच वित्त असे म्हणतात आणि वित्त पुरविणाऱ्या संस्थांना वित्तीय संस्था म्हणतात. पैशाच्या साहाय्याने समाजातील ''भौतिक किंवा वस्तुनिष्ठ भांडवलाचे (Physical Capital) वित्तीय भांडवल (Financial Capital) असे परिवर्तन होते''

वित्त हे व्यवसायाच्या सुरवातीपासुन ते व्यवसायाच्या विकासाच्या सर्व समस्यांमध्ये होणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांचे विश्लेषण करते. वित्तीयप्रणाली च्या माध्यमाने बचत व गुंतवणूक यांना गतीशील करून आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे गाठली जातात. प्रस्तुत शोधनिबंधात स्वयंसहाय्यता गट व सुक्ष्मवित्त यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

सुक्ष्मवित्त Microfinance :– "Finance loegins with savings not Loans-Mot MFIS (Microfinance in Indias) Foeus on disburshing Loans. Their savings services are designed as a means of collateralizing loans and providings low cost capital, They are not designed to meet the poor's need for saving mechanisms, such Loans are usually referred to as 'Microfinance"- David Hulne (what is wrong with microfinance – P.N. 19)

''ग्रामीण, निमशहरी आणि शहरी भागातील गरीब महिलांच्या उत्पन्नात वाढ करून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी, त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी केलेला पतपुरवठा आणि उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सेवा म्हणजे सुक्ष्मवित्तपुरवठा (Microfinance) होय.''

ग्रामीण व गरीब महिलांच्या दृष्टीने बँकीगप्रणालीमार्फत मदत घेताना कमीत कमी अडचणी याव्यात म्हणून नाबार्डने 1991 साली बँक आणि स्वयंसहाय्यता गटांच्या समन्वयाने एक पथदर्शक प्रकल्प सुरू केला. या प्रकल्पामूळे दारिद्रयरेषेखालील महिलांना स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून कर्जपूरवठा केला जातो. आर्थिकदृष्टया दुर्बल व्यक्तींना या सूक्ष्मवित्ताच्या सहाय्याने काही प्रमाणात सक्षमता प्राप्त होते. सुक्ष्मवित्ताच्या माध्यमातून सामाजिक आणि आर्थिक शक्ती निर्माण होत आहे. त्यामूळे सुक्ष्मवित्त हा मानवी अधिकार आहे असे अर्थशास्त्राच्या चौकटीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या सुक्ष्मवित्त पुरवठयामध्ये स्वयंरोजगाराचा समावेश करून बँकीग क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गट Selt Help Groups – SHGS :– ''दरमहा नियमीतपणे ठराविक रकमेची बचत करण्यासाठी समान सामाजिक किंवा आर्थिक पार्श्वभूमी असणारे लघुव्यवसायिकांचे नोंदणीकृत अथवा बिगर नोंदणीकृत गट म्हणजेच स्वयंसहाय्यता गट होय''.महिला बचत गटांनाच शास्त्रीय भाषेत स्वयंसहाय्यता गट असे म्हणतात. साधारणतः महिला बचत गटात 10 ते 20 महिला असतात. या महिला त्यांना परवडणारी रक्कम बचत करून प्रत्येक महिण्याला 10–200 रूपये गोळा करतात. त्यांची मासिक सभा घेण्यात येते. बैठकीचा अहवाल, जमाखर्च लिहून ठेवला जातो महिला बचत गटांचे अध्यक्ष, सचिव आणि कोषाध्यक्ष अशी तीन कार्यालयीन पदे महत्त्वाची असतात.

सुक्ष्मवित्त आणि महिला बच गट यांचा खूप जवळचा संबंध आहे. बांगलादेश हा सुक्ष्मवित्त अर्थव्यवस्थेचा प्रणेता म्हणून ओळखला जातो. डॉ. मंहमंद युनुस बांगलादेशातील चितगांव विद्यापीठाचे अर्थशास्त्र विषयाचे प्रोफेसर हे 'ग्रामीण बँक' च्या कृती संशोधनाचे प्रमुख प्रणेते मानले जातात. स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या चळवळीमूळे संपूर्ण जगभर आदर्श निर्माण करणारे नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. मंहमंद युनुस म्हणतात ''कर्जबाजारी आणि गरीबी या

सध्याच्या काळात नाण्याच्या दोन बाजु असून भारतीय उपखंडातील प्रत्येक देशाला या समस्येने ग्रासलेले आहे.''

महान लेखक विल्यम शेक्सपीअरच्या मते ''भारतात उद्योजकतेच्या आणि उत्पादक रोजगारांच्या मोठया संधी उपलब्ध होवू लागल्या आहेत परंतू उद्योजक होण्यासाठी लागणाऱ्या वित्तपुरवठयासाठी व्याजदर ही मोठी समस्या आहे. दारिद्रयनिर्मूलनासाठी, महिला सक्षमीकरणासाठी सुक्ष्मवित्तपुरवठा खूपच महत्त्वाचा आहे. हे भारतात विविध सेवाभावी 'संस्था' आणि महिला बचत गटानीही दाखवून दिले आहे. सुक्ष्मवित्त पुरवठयाचे महत्व लक्षात घेवून संयुक्त राष्ट्रानेही 2005 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय सुक्ष्मवित्तपुरवठा वर्ष म्हणून घोषित केले. वित्तीय क्षेत्रांच्या कक्षेबाहेर राहिलेल्या जनतेस सुक्ष्मवित्त क्षेत्रात खूप मोठे आव्हाण आहे.

ग्रामीण भागातील महिलांच्या बचत गटांना सुक्ष्मवित्त पुरवठा करण्याची संकल्पना साधारणतः 1998/99 पासून अस्तित्वात आली. ग्रामीण भागातील गरीब महिलांना त्यातही, अगदी लहान रक्कमा पुरविणे सामान्य बाब आहे. ग्रामीण व दारिद्रयरेषेखालील महिलांना सुक्ष्मवित्तपुरवठा हा दुधारी तलवारीप्रमाणे आहे. या निधीचा वापर त्या महिला कशारितीने करतात यावर त्यांचे जीवनमान अवलंबून असते. संपूर्ण भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गटाची वित्तीय प्रणाली सुक्ष्मवित्ताद्वारेच चालविली जाते. हे सुक्ष्मवित्त 20,000 ते 500,000 रू. पर्यतचे असते. केंद्रशासन, राज्यशासन, जिल्हास्तर, तालूकास्तर याप्रमाणे सुक्ष्मवित्ताची प्रक्रिया असते. त्यासाठी केंद्रस्तरावर व राज्यस्तरावर, जिल्हास्तरावर किती महिला बचत गट सुक्ष्मवित्तासह संलग्नित आहे हे बघणे अनिवार्य आहे.

सुक्ष्मवित्ताला काही सकारात्मक तर काही नकारात्मक बाजूही आहे. सुक्ष्मवित्तामूळे अनेक महिला बचत गटांची जीवनशैलीच बदलेली आहे. आणि समाजाला चांगले नवउद्योजकही मिळाले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची **उद्दिष्टे** पुढील प्रमाणे आहेत. – 1) सुक्ष्मवित्त पुरवठयामूळे देशाच्या विकासाला हातभार लागेल हे सिद्ध करणे. 2) आर्थिकदृष्टया मागास महिलांसाठी सुक्ष्मवित्त पुरवठा आणि लघुउपक्रम विकास कार्यक्रमाचा यशस्वी मेळ घालणे. 3) बाजारपेठेवर आधारित आणि दारिद्रयरेषेखालील महिलांना परवडेल अशी वित्तीय उत्पादने पुरविणे. 4) प्रत्येक बँकेला दर्जेदार सुक्ष्मवित्तपुरवठादार म्हणून नावारूपास आणणे. 5) चढत्या व्याजदराच्या समस्येवर उपाय सुचविणे. 6) भारतासारख्या देशात महिलांनी सुक्ष्मवित्त कर्जाकडे उज्वल भविष्यच म्हणून बघावे. 7) महिला बचत गट जास्त असेल, परंतू लघु व कुटीर उद्योग करणारे गट कमी आहेत यावर तोडगा काढून लघु व कुटीर उद्योगास चालना देणे. 8) ग्रामीण भागातील महिलांना बँकीगप्रणाली व व्यवहार सुलभ करून देणे. 9) देशाला बचतीद्वारा मोठया रकमेची गंगाजळी उपलब्ध करून देणे. 10) सुक्ष्मवित्तामूळे महिला बचत गटातील महिलांना आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनविणे. 11) सुक्ष्मवित्तामूळे महिला बचत गटातील महिलांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव करून देणे. 12) सुक्ष्मवित्तामूळे महिलांच्या शोषणाचे प्रमाण कमी करणे. 13) सुक्ष्मवित्तामूळे महिला बचत गटातील महिलांचा आत्मविश्वास वाढविणे. 14) वित्त हे बचतीपासून सुरू होते कर्जापासून नाही हे सिद्ध करणे. 15) महिला बचत गटात दारिद्रय भरपूर व सबलीकरण अंशतः हे सिद्ध करणे. 16) महिला बचत गटांना विनातारण, विना जमीनदार लागेल तेव्हा कर्ज उपलब्ध करून देणे.

समाजिक घटना व समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या उपलब्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन म्हणतात. ''सामाजिक संशोधन हे सामाजिक जीवन अंतर्भूत प्रक्रिया व नियमांची एक वैज्ञानिक पद्धती आहे. सुक्ष्मवित्त आणि महिला बचत गट हा शोधनिबंध लिहिण्यासाठी प्राथमिक तथ्यांचा (Primary Data) आणि दुय्यम तथ्यांचा (Secondary Data) वापर केला आहे. प्राथमिक तथ्यांमध्ये भंडारा जिल्हयातील विविध यंत्रणेद्वारा स्थापित 100 महिला बचत गटांकडून मुलाखत अनुसूची भरून घेतली त्याचबरोबर जिल्हा अग्रणी बँकेकडून विविध बँकाची माहिती संकलीत केली. प्रकल्प अधिकारी, बँक अधिकारी, स्वयंसेवी संस्था, जिल्हा सांख्यिकीय विभाग, जिल्हा अग्रणी बँक अधिकारी यांच्याकडून प्रश्नांची उत्तरे संकलित केली. वित्तीय स्त्रोतांमध्ये विविध सुक्ष्मवित्ताची पुस्तके, विविध यंत्रणेचे अहवाल, वृत्तपत्रे, मासिके, इतर पुस्तके इत्यादीच्या आधारे माहिती संकलीत केली.

ग्रामीण भागातील महिलांना स्वयंरोजगार करता यावा म्हणून सुक्ष्मवित्ताची चळवळ सुरू झाली. एका व्यक्तीला कर्ज देण्याऐवजी गटांना कर्ज दिल्यास कर्ज परतफेडीचे प्रमाण चांगले असते. महिला बचत गटांना अगदी लहान लहान रकमेचे कर्ज हवे असते. ग्रामीण भागात बँक शाखांचे अपुरे जाळे, महिलांना कर्जासाठी तारण किंवा जामीनदार न मिळणे, शिक्षण आणि जाणीव जागृतीचा अभ्यास, अज्ञान, दारिद्रय अशा अनेक कारणांमूळे देशातील बँका महिलांच्या विविध आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरत आहे. याचं पार्श्वभूमीवर भारतात व्यवसायिक बँकांच्या 30 हजार शाखा, विभागीय ग्रामीण बँकेच्या 12 हजार शाखा, जिल्हा सहकारी बँकेच्या 12 हजार शाखा, ग्रामीण भागातील सुक्ष्मवित्ताची गरज भागवत आहेत. महिला बचत गट व सुक्ष्मवित्त यांचा अगदी निकटचा संबंध आहे. त्यासाठी महिला बचत गट बँकेशी संलग्नीत केले जातात. भारतात ही महिला बचत गटाची बँक संलग्नता संचायत प्रगती पुढीलप्रमाणे

ता.क्र.1 भारतातील स्वयंसहाय्यता बचत गट व सुक्ष्मवित्ताचे वर्गीकरण मार्च 2000–2005

अ.क्र.	तपशील	वर्गीकरण				
		2000–01	2001–02	2002–03	2003–04	2004–05
1	बँक कर्जाची तरतूद केलेल्या नवीन गंटाची संख्या (संस्थापित)	1,49,050	1,96,653	255,882	3,61,731	539,365
2	बँक कर्जाची तरतूद केलेल्या गटांची संख्या (संचयित)	263,825	461,478	7,16,360	10,79,091	16,18,556
3	सहभागी बँका :–					
	1) व्यापारी बँका	43	44	48	48	47
	2) प्रादेषिक ग्रामीण बँका	177	191	192	196	196
	3) सहकारी बँका	94	209	265	316	330
4	सहभागी घटकराज्यांची संख्या	27	30	30	31	31
5	सहभागी जिल्हयाची संख्या	412	488	502	563	572
6	सहभागी स्वयंसेवी संस्था	1030	2155	2800	3024	4323
7	बँक कर्ज (संचयित) (दशलक्ष)	4809	10,263	20487	39042	68985
8	पूर्णवित्त (संचयित) (दशलक्ष)	4007	7965	14,188	21,247	30920
9	महिला सहभाग टक्केवारी	90%	90%	90%	90%	90%
10	गटांना सरासरी कर्ज पुरवठा	18227	22918	26985	33,000	32012
11	कुटुंबाना सरासरी कर्ज	1062	1432	1687	2286	2287
(Source – Progrees of SHG Bank Linkage in India 2000 to 2005 NABARD)						

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, भारतात स्वयंसहाय्यता बचत गट चळवळीने संपूर्ण देश व्यापला आहे. विशेष कौतुकास्पद बाब म्हणजे 90% महिला या चळवळीत सहभागी असून त्यांनी 95 % कर्जफेड केलेली आहे. 2003–04 च्या तूलनेत 2004–05 मध्ये बँक कर्जाची तरतूद केलेल्या गटांची संख्या 150 % ने वाढलेली आहे. त्याचबरोबर गटांना दिलेले बँक कर्ज 2003–04 च्या तुलनेत 2004–05 मध्ये 177 % ने वाढलेले आहे. गटांना सरासरी कर्ज पुरवठा 100 % वरून 100.03 % पर्यंत वाढलेला आहे.

ता.क्र. 2 भारतात स्वयंसहाय्यता गट–बँक संलग्नता–संचायितप्रगती 1999–2005

वर्ष	वित्तपुरवठा झालेले स्वयंसहाय्यता गट	बँक कर्ज (दशलक्ष)
1999–2000	1,14,775	1930
2000–2001	2,63,825	4809
2001–2002	4,61,478	10,263
2002–2003	7,17,360	20,487
2003–2004	10,79,091	39,042
2004–2005	16,18,456	68,985
	42,54,985	1,45,516
(Source:- Progress of SHGS Microfinance bank Linkage in India 2004-05		

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, भारतात 2000–2005 या सहावर्षात 42,54,985 महिला बचत गट/स्वयंसहाय्यता बचत गटांना बँकानी सुक्ष्मवित्तपुरवठा केलेला आहे. हया सुक्ष्मवित्तपुरवठयाचा राशी 1,45,516 दशलक्ष इतकी आहे. आणि उत्तरोत्तर या कर्जपुरवठयाचे किंवा सुक्ष्मवित्तामध्ये वृद्धीच होत आहे. सुक्ष्मवित्त पुरवठयामूळे ग्रामीण महिलांना स्वयंरोजगार करता येतो. महिला बचत गटांद्वारे होणाऱ्या सक्षमीकरणामधून देशात एक क्रांती घडून येत आहे. महिला बचतगट व सुक्ष्मवित्तपुरवठा करणाऱ्या बँका यांनी समन्वय साधून कार्य केले म्हणून महिला बचत गट चळवळ यशस्वी होते आहे.

ता.क्र. **3 पाच राज्यात स्वयंसहाय्यता/महिला बचत गट चळवळीच अग्रेसर आहे**

Top Five States in SHG Linkage in 2007 – 08 :–

Sr. No.	Name of State	Name of New groups Linked	% shares
1	Maharashtra	100,569	18.2
2	Orissa	73,140	13.2
3	Tamilnadu	54498	9.9
4	West Bengal	49,832	8.5
5	Andhara Pradesh	40098	7.3
(Source – Microfinance in India, A state of the sector Report 2008)			

भारतातील महिला बचत गट आणि महाराष्ट्रातील महिला बचत गट/स्वयंसहाय्यता गटामध्ये भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो.

ता.क्र. 4 Position of Cumulative Credit Linkage of SHGs of Maharshtra & India

Position as on	Thaluka shetra	All India	Chare of state to all India position (%)
31/3/ 2004	38,535	10,79,091	3.57
31/3/2005	71,146	16,18,476	4.40
31/3/2006	1,31,470	22,38,525	5.87
31/3/2007	2,25,856	29,24,973	7.52
(Source – Microfinance in India 2008)			

From the above table it is cleared that when increased in has also increased credit Linkage of SHGs the share of Maharastra in cumulative all India Linkage

ता.क्र. 5 Time spent in microfinance meeting by members and Leaders :-

	Gramin replications	Selp Help Groups	Individual borrowres
Members	53 Hours per Hours	17 Hours per Year	16 Hours per Year
Leaders	95 Hours per Hours	107 Hours per Year	N/A

ता.क्र. 6 Effective interest rates based on the value of time spent in microfinance :-

	Gramin replications	Selp Help Groups	Individual borrowres
Members	10.6%	3.4%	3.2%
Leaders	19.0%	20.4%	N/A
(Source:- What is wrong with microfinance? – Thomas Dichter)			

भारतीय–स्वंसहाय्यता / महिला बचत गटांना सुक्ष्मवित्त पुरवठा करण्यासाठी पूढील बॅक कार्य करतात.

A) Commercial Bank – State Bank of India, Bank of Maharashtra, Bank of India, Central Bank of India, United Bank of India, Syndicate Bank, United Co-operative Bank, Canara Bank, Dena Bank, Industrial Development Bank of India, Punjab National Bank, Bank of Baroda, Indian Bank, Allhadabad Bank, Housing Development Finance Corporative, State Bank of Hydrabad. B) Regional Rural Bank, C) District Central Co-operative Bank. (Source – Microfinance in India A state of the sector Report 2005)

वरील सर्व बँका भारतातील ग्रामीण भागात सुक्ष्मवित्तपुरवठा करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावतात. वरील सर्व बँकानी ग्रामीण बँक ऑफ बांगलादेश यावर आधारित असून या बँकाशी एकसारखे महिला बचत गट संलग्नीत आहेत. यात आठ गटाचे मिळून एक केंद्र बनले. दहा केंद्राचा एक जमाव, आणि सात जमावाची मिळून एक शाखा तयार होते. अशा अनेक शाखांनी मिळून सुक्ष्मवित्तपुरवठा संस्था तयार होते. व्यावसायिक बँकेची प्रतिनिधी म्हणून वरील सर्व बँका कार्य करतात आणि कार्य घेणाऱ्यांची ओळख पटवून योग्य कार्यवाही काढून कर्जाचे अर्ज बँकाना सादर करून कर्ज वितरित करतात. महिला बचत गटांना देण्यात येणारा सुक्ष्मवित्तपुरवठा केंद्रशासन 75 % व राज्यषासन 25 % या प्रमाणात वाटला जातो. हा वित्तपुरवठा केंद्रशासन, राज्यशासन, जिल्हाप्रशासन, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा याप्रमाणे वरून खालच्या स्तरावर येतो.

तक्ता. क्र. 7

Microfinance Credit Linkage of New SHGs in Bhandara District (2009)

Sr. No.	Name of Bank	Branches Participation on SHGs Linkage Prog.	Finance for (No. of SHGs first time)	First time Bank Loan Disturshed (Rs. In Lakhs)	Repeated No. of SHGs finance
A	Commercial Bank –				
1	State Bank of India	14	3	170.89	34
2	Bank of India	13	194	137.00	85
3	Bank of Maharashtra	6	160	32.00	-
4	Canara Bank	1	20	40.00	-
5	Allhadabad Bank	3	32	34.60	02
6	Central Bank of India	5	55	114.06	-
7	Dena Bank	1	28	6.16	10
8	Syndicate Bank	2	15	3.75	-
9	IDBI Bank	1	2	0.50	-
	Total	46	885	538.96	131
B	Wainganga Krishna Gramin Bank	21	191	66.52	551
C	Bhandara DCCB	28	985	228.77	146
	Total	95	2061	834.25	828

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, 2009 मध्ये भंडारा व्यवसायिक बँकेच्या 46 शाखांनी 885 बचत गटांना 538.96

लाख रूपयाचे कर्ज दिले. वैनगंगा ग्रामीण बँकेच्या 21 शाखांनी 191 महिला बचत गटांच्या 66.52 लाख रूपयाचे सुक्ष्मवित्त कर्ज दिले. तर भंडारा डिस्ट्रीक्ट सेन्ट्रल को–ऑपरेटीव्ह बँकेच्या 28 शाखांनी 985 महिला बचत गटांना 228.77 लाख रूपयांचे सुक्ष्मवित्त कर्ज दिले. सर्व मिळून व 5 बँक शाखांनी 2061 महिला बचत गटाना 2009 मध्ये 834.25 लक्ष रूपयाचे सुक्ष्मवित्त दिले, त्यातही 828 महिला बचत गटांना पुर्नवित्त देण्यात आले.

तक्ता.क्र. 8

Microfinance to SHGs in Bhandara Dist with Talukawise from 2005-2008 Total Microfinance (Loan) (in Lakh)

Sr.No.	Taluka	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08
1	Bhandara	72,25,000	60,55,000	88,60,000	1,42,00,000
2	Tumsar	91,10,000	43,90,000	78,00,000	1,29,00,000
3	Mohadi	125,70,000	67,37,000	116,80,000	1,11,00,000
4	Sakoli	60,75,000	36,44,000	38,70,000	66,00,000
5	Lakhani	50,27,000	50,27,000	96,85,000	87,00,000
6	Lakhandur	61,10,000	30,20,000	50,91,000	83,00,000
7	Pouni	71,24,000	53,19,000	101,30,000	95,00,000
		5,32,41,000	341,92,000	5,68,16,000	7,13,00,000

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, 2004–05 मध्ये भंडारा जिल्हयात महिला बचत गटांना 532,41,000 रू. चा सुक्ष्मवित्तपुरवठा करण्यात आला. 2005–06 मध्ये हा वित्तपुरवठा कमी होऊन 3,41,92,000 एवढा झाला. 2006–07 मध्ये सुक्ष्मवित्ताची राशी वाढून 5,68,16,000 इतकी झाली तर 2007–08 मध्ये सुक्ष्मवित्ताची राशी 7,13,00,000 रूपये झाली. या आकडेवारीवरून निदर्शनास येते की, सुक्ष्मवित्ताची राशी दिवसेंदिवस वाढतच आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी नमुना म्हणून मी 100 महिला बचत गट घेतले त्या गटांना करण्यात आलेला

सुक्ष्मवित्तपुरवठा पुढीलप्रमाणे :–

तक्ता.क्र. 9

Microfinance to sample group (100 SHGs) in Bhandara District :-

Sr.No.	महिला बचत गट	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09
1	100	1,86,34,000	1,07,15,577	2,10,52,687	2,16,58101	2,19,30600
सरासरी कर्ज	**Average Loan**	**1,86,340**	**1,07,155**	**2,10,526**	**216581**	**219306**

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, सुक्ष्मवित्ताची राशी किंवा दिले जाणारे कर्ज दरवर्षी वाढत आहे.

समस्या Problems :– प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी कार्य करतांना असे लक्षात आले की, भंडारा जिल्हयातील महिला बचत गट व सुक्ष्मवित्तपुरवठा चळवळ महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाच्या उद्देशाने सुरू झालेली आहे. ग्रामविकासाचा केंद्रबिंदू असलेल्या ग्रामीण भागात महिला बचत गटांची व बँकाची भूमिका महत्त्वाची असते. भंडारा जिल्हयामध्ये 2012 पर्यंत 92500 च्या जवळपास बचत गट विविध यंत्रणे मार्फत स्थापन केलेले आहेत. या स्थापन केलेल्या गटातूनच बचत केली जाते. सुक्ष्मवित्ताच्या आणि महिला बचत गटांच्या ज्या समस्या निदर्शनास आल्या त्या पुढीलप्रमाणे – 1) भंडारा जिल्हयामध्ये इतर प्रादेशिक विभागाच्या तुलनेत महिला बचत गटाचे व पर्यायाने सुक्ष्मवित्ताचे प्रमाण कमी आहे. 2) महिला बचत गटावर आधारित लघु व कुटीर उद्योगाचे प्रमाण कमी असल्यामूळे सुक्ष्मवित्ताचे प्रमाण सुद्धा इतर जिल्हयाच्या तुलनेत कमी आहे. 3) महिला बचत गटातील समस्यांना कर्ज/वित्त दिले जाते परंतू काही सदस्य वेळेवर कर्जाच्या हप्त्याची परतफेड करत नाही. 4) प्रत्येक महिला गटांची वाटचाल बँकेच्या सूक्ष्मवित्त दर कर्जाच्या राशीवर अनुदानावर अवलंबून असते. 5) बचत गटांना खूप उशीरा कर्ज मंजूर होते. कारण विविध कागदपत्राच्या तपासणीला खूप अवधी लागतो. 6) सुक्ष्मवित्त पुरवठा बचत गटांना टप्प्याटप्याने मिळते. त्यांचा परिणाम कुटीर व लघुउद्योगानांच होतो. 7) कर्जाची उचल करेपर्यत बचत गटांची वाटचाल जोमाने दिसून येते. परंतू कर्ज उचलल्यानंतर त्या पैशाची योग्यरीतीने गुंतवणुक केली जात नाही. 8) कर्जाची प्रकरणे बरेच दिवस अडकून पडलेली असतात. 9) महिला बचत गटातील महिलांच्या अज्ञानाचा फायदा, स्वयंसेवी संस्था, सहयोगिनी बँका, पंचायत समिती उचलत असतात. 10) महिला बचत गट सुरू केला म्हणजे कर्ज मिळायलाच हवं असा आग्रह अनेक

बचत गटांचा असतो, जर कर्ज मिळाला नाही तर अनेक बचत गटांची उपयूक्तता संपली म्हणून ते बचत गट बंद होतात. 11) बचत गट सुरू झाल्याबरोबर लगेच कर्ज, लगेच उद्योग, लगेच कायदा हे सुत्र महिला बचत गट अवलंबितात. 12) महिलांच्या माध्यमातून आर्थिक विकास व्हावा या उद्देशाने महिलांन कमी व्याजदरात कर्ज देण्यात येते, परंतू प्रत्यक्षात अनेक कर्ज प्रकरणे अजूनही प्रलंबीत आहेत. 13) महिला बचत गट व्यवसायासाठी कर्जाची मागणी करीत असणाऱ्या परंतू, कोणतेही कारण पूढे करून बँका सुक्ष्मवित्तपुरवठा करण्यास टाळाटाळ करत असतात. 14) कुटीर व लघुउद्योगासाठी उचलेले सुक्ष्मवित्त/कर्ज खाजगी सावकारी वापरण्यात येते असे निदर्शनास आले. 15) महिला बचत गटांना देण्यात येणारा सुक्ष्मवित्त पुरवठा रूपये 500.000 एवढा असतो. 16) बँका त्यांना उपलब्ध झालेल्या निधीच्या इष्ट/अनुसार कर्ज देतात त्यापूढे कर्ज मिळवून रोजगार सुरू करण्यासाठी 17) अधिक बचत गटांना कर्मासोबतच प्रोत्साहन म्हणुन शाबासकी दिली जाते. 18) महिला बचत गटांना दिले जाणारे कर्ज मध्यम अल्पावधीचे असते व त्याची परतफेड 5 वर्षांनी करावयाची असते. 19) एकदा कर्ज 'परतफेड केल्यानंतर महिला बचत गटांना पुर्णवित्त मिळण्याची हमी असते. 20) अल्प दारिद्रयरेषेखालील महिलांनाच सुक्ष्मवित्ताचा व सबसिडीचा लाभ मिळतो.

गृहितकृत्ये Hypothesis - 1) सुक्ष्मवित्तपुरवठयामूळे महिला बचत गट आर्थिकदृष्टया सक्षम झाले. 2) सुक्ष्मवित्तपुरवठयामूळे जिल्हयाचा औद्योगिकरणास हातभार लागला. 3) महिला बचत गटातील महिलांचा आर्थिक स्तर वाढला. 4) सुक्ष्मवित्तमूळे बँकाचे जाळे संपूर्ण ग्रामीण भागात पसरतो. 5) सुक्ष्मवित्तामूळे महिला बचत गट क्रियाषिल झाले व उद्योग करू शकले.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या ज्या परिकल्पना गृहित धरायच्या होत्या त्या प्रस्तुत निबंधामूळे तंतोतंत खऱ्या झाल्या आहेत. तरीही काळ, वेळ आणि होणारे सामाजिक बदल यांचा प्रभाव कोणत्याही सामाजिक प्रश्नांवर दिसून येतो.

निष्कर्ष Conclusion :– 1) 77 % महिला बचत गट/स्वयंसहाय्यता गट दारिद्रयरेषेखालील BPL आहे. 23 % गट APL आहेत त्यामूळे सुक्ष्मवित्ताचा फायदा अल्प 77 % गटानांच मिळतो. 2) स्वयंसहाय्यता गटात जास्तीत जास्त 20,000 ते 500,000 पर्यंतचे कर्ज देण्यात येते, पहिले कर्ज फेडल्याशिवाय पुर्नवित्त दिले जात नाही. 3) भंडारा जिल्हयाना व्यवसायिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे एकूण 100 शाखा असून 93 शाखा वित्तपुरवठयाच्या काही संपन्न आहेत. 4) स्वयंसहाय्यता गटांना कर्जासोबतच प्रोत्साहन म्हणून सबसिडी दिली जाते. 5) स्वयंसहाय्यता गटांमूळे सरकारची गंगाजळी रोज वाढते आहे. 6) भंडारा जिल्हयाच्या कर्जाच्या परतफेडीचे प्रमाण 95 % आहे. 7) एकदा कर्ज परतफेड केल्यानंतर गटांना पूर्णवित्त मिळण्याची हमी असते. 8) 33 % स्वयंसहाय्यता गट व्यवसायाशी 300,000 रू. चे कर्ज घेतात. 9) सुक्ष्मवित्तमूळे स्वयंसहाय्यता गट आर्थिकदृष्टया सक्षम होईल. जिल्हयाच्या औद्योगिक विकास होत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :–

1) Microfinance in India A state of the sector Report 2007 – Prabhu Ghate
2) Microfinance in India A state of the sector Report 2008 – N. Srinivasan
3) What's wrong with Microfinance – Thomas Dichter
4) Financial Liberalization and Rural Gredit in India – Madhura Swaminathan
5) Theory & Practice of Microfinance – J.F. Patil
6) Microfinance Rede financing the future – V.S. Somnath
7) व्यावसायिक उद्योजकता – डॉ. जयंत जोषी
8) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, भंडारा
9) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, मार्गदर्षक पुस्तीका, मुंबई
10) लोकराज्य, योजना 2007, 2008

Volume – 02, Issue – 01 January - June, 2013. / **ISSN 2278-3199**

औरंगाबाद शहर के महिला पुलिसकर्मियों की भूमिकाओं से संबंधित समस्याओं का समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. प्रमिला हरीदास भुजाडे सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय,औरंगाबाद

प्रस्तुत शोध प्रबंध का सैध्दांतिक आधार प्रसिध्द समाजशास्त्रीय 'रॉबर्ट मर्टन' के सैध्दांतिक विचारों पर आधारित है। भूमिका तथा भूमिका संघर्ष संबंधित उनके सैध्दांतिक विचारों की पृष्ठभूमि में प्रस्तुत शोध प्रबंध में विषय को विश्लेषित करने का एक शास्त्रोक्त प्रयास किया गया है।

प्रस्तावना :– प्रस्तुत शोधप्रबंध महिला पुलिसकर्मियों की भूमिकाओं से संबधित समस्याओं का एक समाजशास्त्रीय अध्ययन जो औरंगाबाद शहर प्रक्षेत्र के विशेष संदर्भ में है। 'स्त्री अध्ययन' यह ज्ञानशाखा, अनुभूतिपूर्ण निर्माण की जानेवाली 'आंतरशाखीय स्वरुप' की विशिष्ट आशय विकसित करनेवाली एक ज्ञानशाखा है। ई. सन् 1960 के पश्चात इंग्लैण्ड, फ्रान्स, अमेरिका इन देशों में जो स्त्रीवादी अनुभूती और आंदोलनों का उदय हुआ उसी से संलग्न 'स्त्री अध्ययन' यह ज्ञानशाखा उद्यान्वित हुई है। स्त्री अध्ययन की दृष्टि से एक महत्वपूर्ण घटक Feminist ध्यान में लेना चाहिए जो की स्त्रीवादी अध्ययनकर्ता महिला (Female) और स्त्रीत्व (Feminity) इन शब्दों में फरक करते है। 'स्त्रीवादी' यह एक राजकीय भूमिका है तो 'स्त्रीत्व' यह शरीरशास्त्र से संबंधित घटक माना जाता है। ई.सन 1960 से 1980 इन दो दशकों में स्त्रीवादी राजकीय जागृती विकसित हुई है और उसमें से स्त्रीविषयक नयी संकल्पना नये उद्देश लेकर विभिन्न ज्ञानक्षेत्रों में अध्ययन हेतू प्रस्तुत हुयी है। स्त्री केवल विश्लेषण का विषय न होकर स्त्रीवाद के नाम पर सिद्धांतकारों ने अनुसंधान को क्षेत्र बनाकर अनुीाव के परिप्रेक्ष्य से ज्ञान निर्मिती की जा रही है। 'स्त्री अध्ययन' से ज्ञाननिर्मिती विषयक नयी शाखा उपलब्ध हो रही है।

समस्या प्रस्ताव (Statement of the Problem) :- प्रस्तुत सामाजिक शोधप्रबंध ''महिला पुलिसकर्मियों की भूमिका से संबंधित समस्याओं का एक समाजशास्त्रीय अध्ययन है जो महिलाओं की स्थिती पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, भूमिकाविषयक समस्याओं, समाजविषयक दृष्टिकोण, अभिवृत्ती, महत्तवकांक्षाओ का स्वरुप ज्ञात करने का पूर्ण शास्त्रोक्त प्रयास है।''

भारतीय समाज की पृष्ठभूमि में 'महिला पुलिसकर्मी' एक नवोदय सामाजिक संवृत्ति है। परम्परागत तौर पर उसकी भूमिकायें गृहकार्य, गृहदक्षता से संबंधित है परंतु भारतीय समाज के बदलते परिवेशो से विशेषतः आधुनिक शिक्षा ग्रहण किये स्त्रियों के जीवन में आज विभिन्न प्रकार के मानसिक, सामाजिक संघर्ष निर्माण हो रहे है। स्वयं के परिवार का उत्कर्ष करने हेतू महिलायें पुरुषों के साथ कार्य कर रही है। अनेक कारणो से घर के बाहर निकली इन स्त्रियों को अनेक समस्याओं का सामना करना पडता है। बाह्य विश्व से संघर्ष और आंतरिक, मानसिक संघर्ष ऐसे द्विवीध स्वरुप उदयान्वित हुये है। इनसे उत्पन्न अनेक सामाजिक, पारिवारीक, आर्थिक, दबावों और महिलाओं में वृद्धिगत होता हुआ शिक्षा का प्रसार तथा श्रममुल्य की बदलती संकल्पनाओ ने महिलाओं के लिए रोजगार के नये क्षितिज खोल दिये है और इस प्रकार महिलाओं की प्रत्यक्षाओं के नवप्रसारणों के फलस्वरुप जहाँ एक ओर प्रत्याक्षाओं में अपूर्ण परिवर्तन देखा गया है। वहाँ पर अनेक प्रकार की संघर्षात्मक स्थितियों का अस्तित्व भी महसूस किया जाने लगा है और विशेषतः इस प्रक्षेत्र के समायोजन के क्षेत्र में पारिवारीक जीवन, सामाजिक, आर्थिक, भूमिका विषयक, सामजिक क्षेत्र में सहभाग से संबंधित अनेक प्रकार की समस्यायें महिला पुलिसकर्मियों के लिए एक चुनौती बन गई है। इन्ही सामाजिक चुनौतियों ने महिलाओं के परंपरागत सामाजिक भूमिकाओं में अनेकविद परिवर्तनों की दिशाये मुक्त की है। विशेषतः पुलिसकर्मि महिलाओं की प्रत्याक्षायें और भूमिका संबंधित समस्याआं के बदलते प्रतिमान उनके सामाजिक व्यवहारों में दृश्यान्वित होनेवाले परिवर्तनों को प्रतिबिंबित करते है। प्रस्तुत शोधप्रबंध में अनुसंधानकर्ती ने इन्ही प्रतिबिंबित परिवर्तनों को शास्त्रोक्त विधि से साकारित रकने का प्रयास किया है।

पुलिस व्यवस्था का उगम और विकास (Development and origin of police system):- Police इस ग्रीक शब्द सु पुलिस यह शब्द बना है। नागरी राज्य व्यवस्था इस अर्थ से फ्रेंच भाषा में प्रथमतः रुढ हुआ। पहले पुलिस यह शब्द मात्र राजकीय नियमों को कार्यान्वित करनेवाला और अंतर्गत आर्थिक व्यवस्थापन देखभाल करनेवाला तंत्र ऐसे व्यापक अर्थ से प्रयुक्त किया जाता था। आगे चलकर समय के प्रवाह में 'पोलिस' इस संज्ञा का अर्थ मर्यादित हुआ और वर्तमान समय में उसका अर्थ 'कानून और सुव्यवस्था' रखनेवाला, उसी प्रकार फौजदारी कार्य प्रणाली के नियमों को अमल में लानेवाला शासन का अभिकर्ता ऐसा उसका अर्थ लिया जाता है।

ई. सन्. 1285 में इंग्लैण्ड में प्रथम एडवर्ड के कालखंड में अपराध से संरक्षण इस उद्देश से सामाजिक स्तर पर संरक्षण करने की जो प्रणाली शुरु हुई उस समय स्थानिक

स्तर पर संपत्ती धारकों का समूह अपने जिल्हे में शांती और सुव्यवस्था रखने का कार्य करते थे। आगे चलकर अठरावीं शताब्दी में हिसंक अपराधों का प्रचंड प्रमाण बढा । परिणामस्वरुप 126 कॉन्टेबन्स के एक प्रकार के पोलिस दल का (Construbulary) निर्माण किया गया। निरंतर बढते अपराध और हिसंक घटनाओं के कारण पुलिस दलों का विस्तार करना आवश्यक हो गया। ई.सन्. 1881 के ब्रिटीश पार्लमेंट कानून के अनुसार एक सुसंघटित पुलिस व्यवस्था नियमित रुप में बनाई गई। शहर और आसपास के इलाकों की सुव्यवस्था रखने का कार्य उनपर सौपा गया । औद्योगिकरण और नागरीकरण इन दो प्रक्रियाओं के परिणाम स्वरुप समाज में क्लिष्टता बढन लगी। नये–नये अपराध और अपराधीकरण कार्यप्रणाली निर्माण होना शुरु हुआ और यह पुलिस व्यवस्था अकार्यक्षम सिद्ध होने लगी। उस समय के इंग्लैण्ड के गृहसचिव रॉबर्ट पील (Robert Peel) इन्होंने प्रस्तावित पुलिस व्यवस्था में परिवर्तन करने का अनुग्रह किया। परिणामस्वरुप 1829 में मेट्रोपोलिटन पुलिस ॲक्ट यह कानुन पारित हुआ । इस कानून असुसार लंडन शहर के लिए स्वतंत्र पुलिस दल का निर्माण किया गया। इसके साथ ही पुरे इंग्लैण्ड के लिए क्रमशः पुलिस दल का निर्माण किया गया। उस समय में पुलिस दलों में काम करनेवालो कॉन्टेबल को 'पीलर्स' कहॉ जाता था अर्थात् सर रॉबर्ट पील इनके नाम पर से यह संबोधित किया जाता था। बाद में यह पीलर्स 'बॉबी' नाम से पहचान जाने लगा।

अनुसंधान की व्याप्ती व संदर्भ वर्ष (Scope and Reference period of Research) :- प्रस्तुत अनुसंधान हेतु औरंगाबाद शहर प्रक्षेत्र का चयन किया गया है, दर्जानुरुप श्रेणीरचना के अनुसार महिला पुलिसकर्मियों में पुलिस महानिरीक्षक, उपनिरीक्षक, अधिक्षक, उपअधिक्षक, मंडल पुलिस निरीक्षक, पुलिस निरीक्षक, सहाय्यक पुलिस उपनिरीक्षक, हवालदार, नाईक कॉन्स्टेबल का चयन किया जायेगा जिसमें रहदारी शाखा, बिनतारी संदेश, अपराध शाखा के प्रथम से चतुर्थ श्रेणी पुलिससकर्मी का समावेश किया गया है। दर्जानुरुप प्रथमश्रेणी से चतुर्थश्रेणी तक 200 और आवश्यकतानुसार 200 से अधिक उत्तरदाताओं का चयन किया जायेगा।

प्रयुक्त संकल्पनाएँ (Concept) :-

महिला पुलिसकर्मी (Women Police) :- 'महिला पुलिसकर्मी' दृढ निश्चियी, साहस से परिपूर्ण ऐसी युक्ती है जो सदैव समाज में हो रहे अपराध पर नियंत्रण हेतु तत्पर रकर समाज को संरक्षण प्रदान करना उसकी महत्त्वपूर्ण भूमिका है।'

पुलिस (Police) :- प्रत्येक समाज में अपने सदस्यों के वित्त व प्राण का संरक्षण कर उन्हें सुरक्षितता प्रदान करा देना और उस समाज के गैरवर्तन, समाजविघटन शक्ति, विसंगती इत्यादी का नियंत्रण करने की जो व्यवस्था होती है, और काई भी समाज में 'कानुन और सुव्यवस्था' रखनेवाली अधिकृत संघटना को सामान्यतः अतंर्गत आर्थिक व्यवस्था का व्यवस्थापन करने की भूमिका से और प्रशासकीय नियमों का अमल करनेवाली यंत्रणा इस व्यापक अर्थ से 'पुलिस' इस शब्द की योजना की गई है।

P	Polite	नम्र
O	Obedient	आज्ञाकारी
L	Lionheart	साहसी
I	Inteligent	बुद्धिमान
C	Courageous	धर्यवान, साहसी
E	Efficient	प्रभावकारी, परिपूर्ण

प्रत्याक्षाएँ (Perspective):- प्रस्तुत अनुसंधान में जिन संकल्पनाओं का प्रयोग हुआ है, उन संकल्पनाओं का निर्धारण अर्थात उनका औपचारिक और अनौपचारिक आशयों का विवरण कुछ इस प्रकार रखा जायेगा। समस्या की गहनता और व्यापकता का उद्देश यह है कि किस प्रकार महिलाओं की सामाजिक प्रस्थिती और भूमिकाओं में परिवर्तन आया है और यह परिवर्तन देश के विभिन्न स्थितियों में होनेवाले परिवर्तनों से किस प्रकार सुसंगत है। इस उद्देशपूर्ण दृष्टीकोण से सामाजिकप्रस्थिती, भूमिका, भूमिका कूलक, भूमिका संघर्ष, पुलिसकर्मी, भूमिका संक्रमण इनके समाजशास्त्रीय अर्थ रखे जायेंगे । इस क्षेत्र में कार्यरत महिलाओं का भविष्य क्या होगा? इस गंभीर प्रश्न पर भी विचार आवश्यक है।

समस्या (Problem):- **हर्टन व लेस्ली** –"समाज के ध्यानाकर्षित करनेवाली बहुसंख्य व्यक्तियों को प्रभावित करनेवाली ऐसी विशिष्ट अवांछनीय परिस्थिती की जिसके संदर्भ में सामुहिक स्तर पर क्रियाद्वारा उपाययोजना करने की आवश्यकताओं का प्रत्यय होता है, ऐसी विशिष्ट परिस्थिती को 'सामाजिक समस्या' कहा जाता है।"

सामाजिक स्थिती (Social Status) :- सामाजशास्त्रीयों ने मानवसमाज में सामाजिक विभेदीकरण व स्तरीकरण की यंत्रणाओं में सामाजिक स्थिती का केंद्रीय तत्व माना है। **रॉबर्ट मर्टन** ने सामाजिक स्थिती की संकल्पना को दो नये आयामों में प्रस्तुत किया है।

1. स्थिती कुलक (Status Set) 2. स्थिती अनुक्रम (Status Sequence) स्थितीकुलक एक संरचना है और एक विशिष्ट समय में किसी सामाजिक संरचना की इकाई होती है और स्थिती अनुक्रम किसी व्यक्ती कर्ता के द्वारा समाज अनुमोदन के द्वारा अधिग्रहण किया गया पद है। सामाजिक स्थिती एक संकल्पना व विश्लेषण का विषय है परंतु प्रस्तुत अध्ययन में इस संकल्पना का प्रयोग स्थिती के लिये किया गया है। जिससे एक विशिष्ट भूमिका संबंधित है, इन अर्थो में महिला की सामाजिक स्थिती परम्परागत रुप से आयु, वैवाहिक स्थिती, परिवार की दशा के आधार पर

ऑकी जाती है जबकि आधुनिक समय में महिला की स्थिती अनेक नवकारकों से प्रभावित है, जैसे– शैक्षणिक उपलब्धी, कौशल्य, व्यावसायिक स्थिती, आय, पति की स्थिती से प्रभावित होती है। सामाजिक स्थिती के लिए प्रयुक्त की गई व्यावहारिक स्थिती के लिए यह स्पष्ट है की, वैधानिक सुविधाओं, आर्थिक आत्मनिर्भरता, लोकतांत्रिक अधिकारों, वैवाहिक और वैधानिक सुधारो ने महिलाओं की सामाजिक स्थिती को परिवर्तीत किया है और इसी प्रकिया ने स्थिती भूमिका संघर्ष के अनेक द्वार खोल दिये है। उनमें प्रमुख है, अनुकुलन और समायोजन की समस्या और ये समस्यायें पुलिसर्की महिलाओं की सामाजिक स्थिती से समाज मनोवैज्ञानिक वर्ग में वर्गीकृत होते है।

सामाजिक भुमिका (Social Role) **:- ऑगबर्न और निम्कॉफ** : भूमिका के संदर्भ में दो मान्यताओं की ओर संकेत किया हैं। 1. प्रत्येक स्थिती का संबंध संपूर्ण व्यवस्था से होता है। 2. स्थिती से वर्तन करते समय दुसरे प्रत्येक पद को पूर्ण निश्चित आज्ञा का पालन करना होता है, दुसरे से व्यवहार करने के प्रकार जो अलग अलग पदों के लिए परिभाषित होते है, उन्हें भुमिका कहा जाता है। प्रस्तुत अध्ययन में इस सद्यः संकल्पना का प्रयोग सद्यः भारतीय सामाजिक परिस्थितियों में महिला पुलिसकर्मियों की पारंपारिक भुमिकाओं और संघर्षमय परिस्थितियों के विश्लेषण हेतु की गई है। इस संकल्पना का समाज मनोवैज्ञानिक अर्थ भारतीय समाज में महिलाओं की भूमिका, सदोष भूमिका अनुप्रेक्ष तथा भूमिका संपादन और भूमिका अधिग्रहण आशयों को ध्वनित करना है।

भूमिका अवबोधन/ज्ञान (Role Perception) **:-**प्रस्तुत अध्ययन में प्रयुक्त की गई एक और महत्त्वपूर्ण सैद्धांतिक संकल्पना भूमिका अवबोधन है, स्थिती और भूमिकाओं का आंतरीकरण व्यक्त के संज्ञात्मक अनुभवो की प्रकृती पर निर्भर करता है, और इस आशय में यह संकल्पना महत्त्वपूर्ण है। यह व्यक्ति में प्रमाणात्मक भूमिकाओं का निर्माण करती है। एक संरचनात्मक परिस्थिती में भूमिका अवबोधन स्वयंमुल्यांकन के लिए महत्वपूर्ण होती है। इन आशयों में भूमिका अवबोधन किया और परिस्थिती के बीच एक महत्वपूर्ण चल होता है। इस संज्ञा का प्रयोग आत्मदर्शन तथा समाज में व्यक्ति की महत्वपूर्ण अभियुक्तीयों के संदर्भ में प्रस्तुत किया गया है।

भूमिका कूलक (Role Set)**:-** भूमिका कूलक का आशय विभिन्न भूमिका के एक संघ से है। जिसमें किसी एक व्यक्ति कर्ता का प्रसंगवश अनेक भूमिकाओं का संपादन करना होता है। जहॉ तक महिला पुलिसकर्मी की भूमिका कूलक का संबंध है। इन्हें शास्त्रोक्त रिती से दो वर्गो में विश्लेषित किया जाता है, – ऐसी महिलायें जिनकी परंपरागत सामाजिक संरचना है। उनकी भूमिका मर्यादित है, जैसे– एक पुत्री के रुप में, माता के रुप में, गृहणी के रुप में , पत्नी के रुप में, पिछले कई दशकों में जो परिवर्तन आया है, उनसे महिलाओं की परम्परागत भूमिकाओं तथा उनकी स्थितीओं पर भी इसका प्रभाव पडा है। कई समाजशास्त्रीय अध्ययनों ने इस तथ्य की पृष्टी की है, जिसमें डॉ. प्रमिला कपूर, डॉ. शशी जैन, राजगोपाल कापडिया, डॉ. नीरा देसाई, डॉ. दुबे के योगदान विशेष रुप से उल्लेखनीय है। सद्यः सामाजिक परिवेश में महिला पूलिसकर्मी की भूमिका कूलक कुछ इस प्राकर से विस्तारित किया जायेगा और इन भूमिका कूलक में अर्न्तस्थित उन भूमिकाओं के संबंध में प्रश्नों की यथार्थताओं को संजोया गया है।

सैध्दांतिक परिप्रेक्ष्य (Theorotical perspective of Problem):- प्रस्तुत शोध प्रबंध का सैध्दांतिक आधार प्रसिध्द समाजशास्त्रीय 'रॉबर्ट मर्टन' के सैध्दांतिक विचारों पर आधारित है भूमिका तथा भूमिका संघर्ष संबंधित उनके सैध्दांतिक विचारों की पृष्ठभूमि में प्रस्तुत शोध प्रबंध में विषय को विश्लेषित करने का एक शास्त्रोक्त प्रयास किया गया है।

महिला पुलिसकर्मि की भूमिका प्रत्यक्षाएँ विषयक व्यवस्था में होनेवाले परिवर्तनों का अन्वेषण, समाजशास्त्रीय अर्थो में तभी ध्वनित होगा, जब तक महिलाओं की स्थिती एवम् भूमिकाओं के तीन पहलुओं को स्पष्ट न कर लिया जाये।

1. भारतीय महिला की परम्परागत स्थिती ज्ञात करना प्राचीन कल से अर्वाचीन काल तक प्रत्याक्षाओं में होनेवाले परिवव्रनों के स्पष्टीकरण से प्रस्तुत अध्ययन के लिए एक शास्त्रोचित संदर्भ विकसित किया जा सकेगा ।

2. आधुनिक भारतीय समाज के परिवर्तनीय संदर्भो का स्पष्टीकरण उस सामाजिक दबावों और परिवर्तनों के वाहको को ज्ञात करना है जिसने भारतीय सद्यः सामाजिक दबाओं और पर्यावरण को प्रभावित किया है।

3. परिवर्तीत परिवेशो में महिला पुलिसकर्मीयों की भूमिका समस्याओं की वस्तुस्थिती तथा वे अपनी भुमिका के विषय में क्या संकल्पनाएँ रखती है और परिवर्तित परिवेशों में किस प्रकार समस्या संघर्ष का प्रसरण किया है, ज्ञात करना।

वर्तमान समय में संयुक्त परिवार एवम् कृषि का प्राधान्य कमजोर होने से एकांकी परिवार की आर्थिक स्थिती सशक्त बनाये रखने के लिए स्त्री द्वारा नोकरी किया जाना आवश्यक हो गया है। सभी प्रकार की शिक्षा उपलब्धी द्वारा वह इस काबिल हो गयी है की विविध प्रकार की नोकरी संभाल सके। पिछले 70 वर्षों में भारत में महिलाओं ने शिक्षा के क्षेत्र में काफी प्रगती की है। स्त्रियॉ अब केवल जरुरतों की प्राप्त वैधानिक व राजकीय पद उनमें सामाजिक दृष्टि से महत्वपूर्ण और आर्थिक दृष्टि से स्वतंत्र बनाने के विचारों को जागृत कर चुके है। व्यक्तिवादिता,

सामाजिक स्थिती में परिवर्तन, आत्मजागृती, स्त्रीशिक्षा, आवश्यकताओं की पुर्ति, स्त्रियों की भूमिका में परिवर्तन याने दुय्यम भूमिका के कारण अनेक समस्याओं से सामंजस्य करने के लिए स्त्रियों का आज नौकरी करना आवश्यक हो गया है। साथ ही पुलिसर्मियों को विशेषतः अनेक प्रकार की समस्याओं से जुझना पडता है। जहॉ एक ओर उनकी सामाजिक स्थिती उच्च हुई है, वही दुसरी ओर भुमिकाओं में विविधता आयी है और इस भूमिकाओं के प्रसरण के फलस्वरुप भूमिका संघर्ष के विविध पहलुओं का अध्ययन इस शोध प्रबंध का लक्ष्य है।

महिला पुलिसकर्मि किस प्रकार परिवर्तीत परिवेशों में समन्वय साधती है, किस तरह उनका सामना करती है, समायोजन, सात्मीकरण के विविध पहलुओं का ज्ञात करना शोध प्रबंध में केंद्रिय महत्व रखता है। इस प्रकार नई परिस्थितीयों के साथ अनुकुलन करते हुए वे कहॉ तक सफल हो पाती है या कितनी कुँठाये उसमें जन्म लेती है, या विफलताओं का सामना या हताश अनुभव करती है, इन प्रश्नों के उत्तरों की खोज इस शोध प्रबंध का महत्वपूर्ण प्रयास है।

1. व्यक्तिनिष्ट तथा संरचनात्मक स्तर ।

2. महिला पुलिसकर्मियों की स्थिती एवम् भूमिकाओं से संबंधित है।

साहित्य सर्वेक्षण (Review of Literature) :- भारतीय तथा पाश्चात्य समाजशास्त्रीय इस निष्कर्ष पर सहमत है की, भारतीय समाज संक्रमण की स्थिती में है। विशेषतः महिला की प्रात्यक्षाएँ उसी प्रमाण में संक्रमित हो रही है, परिवर्तन की दिशा प्रदत्त से अर्जित की ओर, जड़ता से गतिशीलता की ओर, अन्धविश्वास से तार्किकता की ओर, रुढ़िवादिता से उदारता की ओर परिवर्तन के प्रवाह की दिशा है।

महिला पुलिसकर्मियों की प्रत्यक्षाएँ भूमिका समस्याओं में परिवर्तन की दिशा और उसके स्वरुप को अनेक समाजशास्त्रीय अध्ययनों का संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत शोध प्रबंध का सैध्दांतिक आवरण मजबुत ही करेगा ।

प्रोमिला कपूर :– 'विवाहित शिक्षित महिलाएँ केवल आर्थिक जीवीकोमार्जन श्रम क्षेत्रों में प्रविष्ट नहीं हो रही है, बल्कि श्रम क्षेत्रों में उनकी प्रविष्ठियों का आधार समाज मनावैज्ञानिक प्रेरणायें है और जहॉ तक वैवाहिक समायोजन का प्रश्न है, प्रोमिला कपूर यह स्पष्ट करती है की, कामकाजी महिलाएँ पति–पत्नी के आंतरव्यक्तिक संबंध के फलस्वरुप उत्पन्न होनेवाली अनेक प्रकार की समस्याओं से ग्रसित है।'

अध्ययन उद्देश :

1. महिला पुलिसकर्मियों की पार्श्वभूमि ज्ञात करना।

2. उत्तरदाताओं की सामजिक परिस्थिति एवम् विविध भूमिका संबंधित समस्याओं का परिक्षण करना।

3. उत्तरदाओं के प्रति समाज के दृष्टिकोण का आकलन करना।

4. उत्तरदाताओं की भूमिकाा एवम् भूमिका संघर्ष का आकलन करना।

5. उत्तरदाताओं की कार्यसंतुष्टी एवं समायोजन की यंत्रणा ज्ञात करना ।

6. महिला पुलिसकर्मियों की महत्वकांक्षाओं तथा प्रत्याक्षायों एवम् भूमिकाओं का स्वरुप ज्ञात करना।

उपकल्पना (Hypothesis) :-

1. कार्यसंतुष्टि व सफलता का सापेक्ष संबंध है।

2. सामाजिक, परिवारीक, आर्थिक परिस्थिती अनुकुल होने पर ही वह भूमिकाओं का निर्वाह योग्य प्रकार से कर सकती है।

3. पारिवारीक स्थिती और कर्तव्यदक्षता (दायित्व) यह परस्परावलंबी घटक है।

4. महिलाओं से संबंधित कानून व नियमों की योग्य अमंलबजावणी नही होती।

5. कार्यालयीन भूमिकाओं पर सामाजिक, पारिवारीक भूमिकाओं का प्रतिकुल परिणाम होता है।

विषय चयन की प्रासंगिकता (Rational reason for selecting the problem)**:-** यद्यपि महिला पुलिसकर्मी समाज का एक अविभाज्य व महत्वपूर्ण घटक है तथापि उसकी ओर देखने का समाज का दृष्टिकोन उपेक्षित स्वरुप का है। वह समाज में अपराधों का नियंत्रण करने की महत्वपूर्ण भूमिका करती है फिर भी पारिवारीक संरचना में उसका स्थान दुय्यम प्रतित होता है। सामाजिक परिवेशों के बदलते आयामों में महिला पुलिसकर्मियों की समस्यायें उत्तरोत्तर बढ़ रही है, उनके कारणों की शास्त्रोक्त यथायोग्य मिमांसा हेतू प्रस्तुत विषय का चयन किया गया है।

अध्ययन विश्व तथा निदर्शन :– अनुसंधान के अंतर्गत महिला पुलिसकर्मीयों की भूमिका संबंधित समस्याओं का एक समाजशास्त्रीय अध्ययन इस विषय का चयन किया गया है। इस हेतु औरंगाबाद शहर प्रक्षेत्र का चयन किया गया है। इस प्रक्षेत्र में 10 थाने आते है। उसमे 200 से अधिक महिला पुलिसकर्मियों का उत्तरदाता के स्वरुप में चयन किया गया।

तथ्य संकलन के स्त्रोत तथा पध्दती :– प्रस्तुत अनुसंधान हेतु प्राथमिक तथ्य संकलन के अंतर्गत **प्राथमिक स्त्रोत अंतर्गत** (Primary Source) :- चुँकि निदर्शन के स्वरुप में चुना गया उत्तरदाता वर्ग शिक्षित होने के कारण प्रश्नावली तंत्र का प्रयोग किया जायेगा। प्रश्नावली तंत्र में **'संरचित प्रश्नावली'** का प्रयोग किया जायेगा, जिसमें प्रश्न निश्चित, ठोस व पूर्वनिर्धारित होंगे। अध्ययन का उद्देश सामाजिक व आर्थिक घटनाओं के संदर्भ में जानकारी संकलित करना, अभिमत के संबंध में जानकारी ज्ञात

करना, प्रशासकीय परिवर्तनों में होने वाले संदर्भ में विविध उद्देश्यों की पुर्ती हेतु संरचित प्रश्नावली का प्रयोग किया जायेगा।

द्वितीयक स्त्रोत (Secondary Source) :– प्रस्तुत अनुसंधान में दुय्यम तथ्य संकलन के स्त्रोत का भी प्रयोग किया जायेगा जिसमें मासिक, वृतपत्र (अखबार), त्रैमासिक, प्रकाशित, अप्रकाशित अहवाल, लेख, महाराष्ट्र शासन द्वारा प्रसारित किताबों, ग्रंथों के माध्यम से जानकारी हासिल की जायेगी।

सारणी कमांक. 01.

महिला पुलिसकर्मि और कौटुंबिक तणाव

अ.	कौटुंबिक तणाव	प्रतिशत
1.	कौटुंबिक कलह	20%
2.	मारपीट	15%
3.	नातेदारों की घुसपेंट	15%
4.	पति से असांमजस्य	20%
5.	चरित्र पर संशय	10%
6.	घटस्फोट समस्या	20%
कुल		100%

सारणी कमांक – 02

महिला पुलिसकर्मी और भूमिका संघर्ष

अ.क.	भूमिका कुलक	प्रतिशत
1.	हॉ	80%
2.	नहीं	20%
कुल		100%

सारणी कमांक – 03

महिला पुलिसकर्मि और भुमिका कुलक से संबंधित समस्याऐं

अ.क.	भूमिका कुलक	प्रतिशत
1.	पुत्री	10%
2.	माता	20%
3.	गृहणी	10%
4.	पत्नी	25%
5.	बहु	10%
6.	परिजन	20%
7.	नातेदारी	05%
कुल		100%

निष्कर्ष : 1. महिला पुलिसकर्मि के प्रति आज भी समाज का दृष्टिकोण नकारात्मक है। 2. महिला पुलिसकर्मि की प्रत्येक्षायें ज्ञात करते समय अनुसंधानकर्ती इस नतीजे पर पहुँची की, सर्वसामान्य पारिवारीक स्थितीवारी महिलाऐं इस नोकरी में है। 3. उत्तरदाताओं की कार्य पुष्ठी अपेक्षाकृत कम प्रमाण में है। वे अपने कार्य से संतुष्ट नही है। 4. भुमिका कुलक के अनुप्राप्त में समायोजन की प्रकिया अपेक्षाकृत कम होने से पारिवारीक समस्याऐं विद्यमान रहती है। 5. भुमिका कुलक के अनुसार, प्रत्यक्षाओं के अनुसार भुमिका निभाते समय अनेक कठिनायींयों का सामना करना पडता है। जैसे– समाज की उपेक्षाय, पारिवारीक समयोजन की कमियां, स्वंय की ओर दुर्लक्षितता का अभाव इत्यादि. 6. पारिवारीक स्थिती के अनुपात में कर्तव्यदक्षता को आधिकधिक महत्व देणे कारण पारिवारीक सामंज्यस नही हो पाता। 7. सामाजिक व पारिवारीक भुमिकाओं पर कार्यालयीन भुमिकाओं प्रतिकुल परिणाम होता है। जैसे – काम के घंण्टे, दिन व रात्रकालिन ड्युटी, विश्राम से संबंध में संबंधित समस्या पारिवारीक भुमिकाओंका प्रतिकुल असर पड़ता है।

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. आहुजा राम : सामाजिक समस्याऐं, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, 2000.

2. डॉ. आगलावे प्रदिप : संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर 2000

3. भांडारकर पु.ल. : सामाजिक संशोधन पध्दती.

4. कमलाबाई देशपांडे : स्त्रियांच्या कायद्याची वाटचाल.

5. शरयु अनंतराम/उमा बेडसे : भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे स्थान.

6. जॉन्सन हेरे : समाजशास्त्र एक विधिवत विवेचन.

7. Kapur Promilla : Marriage and the working women in India 1970.

8. Alladi Subbamma : Women tradition and culture , storline Publishers Pvt. Ltd. New Delhi 110016. Page No. 31.

9. शिक्षण विशेषांक : सत्यशोधक संघटन मासिक मार्च 2006, अंक – 63.

10. दक्षता : मासिक

11. महाराष्ट्र राज्य पोलिस मार्गदर्शिका : शासकीय मुद्रणालय, नागपूर.

12. Desai Neera : "Women in Modern India 1957.

Volume – 02, Issue – 01 January - June, 2013. / **ISSN 2278-3199**

"गोंदिया जिले में ग्राम पंचायतों द्वारा ग्रामीण क्षेत्रो का आर्थिक एवं राजनितीक विकास"

डॉ. शारदा इंद्रजित महाजन, विभाग प्रमुख राजनितिशास्त्र, न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया, म.रा.
प्रा. रविन्द्र राहांगडाले राजनितिशास्त्र विभाग, न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया म.रा.

1947 के बाद भारत सरकार ने भारत के समग्र विकास के लिये भारतीय कृषि एवं ग्रामीण जनता के संपूर्ण विकास को आधार बनाया क्योंकि भारत की आत्मा गावों में ही बसती है। अतः ग्रामीण क्षेत्रों का आर्थिक एवं राजनीतीक विकास ही भारतीय समाज को उन्नत एवं प्रगतीशील बना सकता है, क्योंकि लोकतांत्रिक व्यवस्था द्वारा भी जनता को अपनी आवश्यकताओं एवं भावों को अभिव्यक्त करने के अवसर मिलते है। महाराष्ट्र में पंचायतों का एवं लोकतांत्रिक निर्वाचन 1962 में हुआ था, जिसने यह स्पष्ट किया कि ग्रामीण क्षेत्रों का अधिक एवं राजनीतिक विकास का एक मात्र मूल मंत्र ग्रामीण क्षेत्रों के आर्थिक विकास की गतिविधियों का संचालन स्थानिय व्यक्तीयों द्वारा करना है, जो सिर्फ ग्राम पंचायतो द्वारा ही संभव हो सकता है, क्योंकि ग्राम पंचायते ही आर्थिक प्रगती के सूरज की रोशनी को ग्रामीण क्षेत्र तक पहॅचा सकती है।

भारत एक अल्प विकसीत देश है, जहॉं एक ओर प्राकृतिक संसाधनों के साथ–साथ मानवीय संसाधनों की भी बहुलता है। भारत का अधिकांश मानवीय संसाधन ग्रामीण क्षेत्र में निवास करता है जो कृषक है। यहा के निवासीयों में अधिकांश कृषक है। भारतीय कृषक के लिए कृषि ही जीविका का एक मात्र साधन रही है, जो हमेशा से ही मानसून पर निर्भर रही है। मानसुन की अनियमितता तथा प्राकृतिक प्रकोपो के कारण भारतीय कृषि का सर्वाधिक विनाश हुआ है, जिसमें भारतीय कृषको के लिए गरीबी एक स्थायी अभिशाप बन गयी है।

1947 के बाद भारत सरकार ने भारत के समग्र विकास के लिये भारतीय कृषि एवं ग्रामीण जनता के संपूर्ण विकास को आधार बनाया क्योंकि भारत की आत्मा गावों में ही बसती है। अतः ग्रामीण क्षेत्रों का आर्थिक एवं राजनीतीक विकास ही भारतीय समाज को उन्नत एवं प्रगतीशील बना सकता है, क्योंकि लोकतांत्रिक व्यवस्था द्वारा भी जनता को अपनी आवश्यकताओं एवं भावों को अभिव्यक्त करने के अवसर मिलते है। महाराष्ट्र में पंचायतों का एवं लोकतांत्रिक निर्वाचन 1962 में हुआ था, जिसने यह स्पष्ट किया कि ग्रामीण क्षेत्रों का अधिक एवं राजनीतिक विकास का एक मात्र मूल मंत्र ग्रामीण क्षेत्रों के आर्थिक विकास की गतिविधियों का संचालन स्थानिय व्यक्तीयों द्वारा करना है, जो सिर्फ ग्राम पंचायतो द्वारा ही संभव हो सकता है, क्योंकि ग्राम पंचायते ही आर्थिक प्रगती के सुरज की रोशनी को ग्रामीण क्षेत्र तक पहॅुचा सकती है।

सन 1951 से 2009 तक के साठ वर्षों में सरकार द्वारा गरीबी एवं बेरोजगारी को दुर करने के लिए अरबों रूपये व्यय करने के बाद भी गरीबी व बेरोजगारी बढ़ती ही जा रही। भारत के ग्रामीण क्षेत्र में आज भी 26.10 प्रतिशत ग्रामीण जनता गरीबी की रेखा के नीचे जीवन–यापन कर रहे है और 19 करोड से भी अधिक ग्रामीण जनता इससे अभिशप्त है, जो बेरोजगारी, संरचनात्मक बेरोजगारी, कृषि निर्भरता, जनसंख्या दबाव व कुटुंब प्रणाली के कारण आधारभुत सुविधाओं के वंचित होने के कारण निराश, हताशा, आत्महत्या करने की प्रतृत्ति दिखाई देती है। संवैधानिक प्रावधानों के बावजूद भी राजनीतिक संस्थाऍ उचित परिणाम नहीं दे पा रही हैं। महिलाओं, अनुसुचित जातियों एवं जनजातियों की भागीदारी के संबंध में वास्तविक एवं वैज्ञानिक प्रभावों के कारण को खोजने की दृष्टि से इस विषय का चयन किया गया।

गोंदिया यह छत्तिसगढ़ और म.प्र. की सीमा से लगा हुआ नक्सल प्रभावित जिला है, इसकी जनसंख्या 3 लाख 71 हजार 598 है जिसमे 556 ग्रामपंचायते है जिसमें से पॉच प्रतिशत पंचायतों का चयन दैव निर्दशन पध्दती से किया गया है। गोंदिया एक पिछड़ा तथा कृषि समस्या प्रधान ग्रामीण क्षेत्र है, जिसमें ग्रामीणों की स्थिती के ओर धन तथा अधिकारों की कमी किस प्रकार इन संस्थाओ के उद्देश में बाधक हैं? सरकारी योजनाऍ उन तक पहुचॅती हैं या नहीं? महिलाओं और दलितों का सशक्तीकरण जन सहभागीता राज्य और स्थानिय शासन की आपसी संबंध कार्यकर्ताओं की क्षमता कृषि, सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिवर्तन, नेतृत्व के उभरते पहलुओं का अध्ययन करना आवश्यक है, इसलिए लघुशोध निबंध के लिए उपरोक्त विषय का चुनाव किया गया।

प्रस्तुत अध्ययन गोंदिया जिले में ग्रामपंचायतों द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों का आर्थिक एवं राजनीतिक विकास से संबंधित है।

अध्ययन के मुख्य उद्देश निम्नांकित है –

1. पंचायती राज अधिनियम के लागु होने के बाद ग्रामपंचायत के प्रतिनिधियों एवं ग्रामीण जनसमुदाय का विकास के प्रति सोच एवं प्रकिया का अध्ययन करना।

2. पंचायत राज (ग्रामपंचायत) एवं ग्रामीण राजनीतीक चेतना के विकास का अध्ययन करना।

3. पंचायत राज के माध्यम से ग्रामीण विकास में हुए परिवर्तन का अध्ययन करना।

4. पंचायत राज की प्रकिया में महिलाओं ग्रामीण जन–कार्यालयों एवं अधिकारीयों की सहभागीता का आंकलन एव अध्ययन करना।

5. पंचायत राज को और अधिक सृदृढ बनाने के लिए धरातल से जुड़े सुझावों का आकलन करना।

6. पंचायत राज के विकास में आने वाली सामाजिक, आर्थिक, राजनीतीक समस्याओं की उपाययोजना तैयार करना।

संशोधन का गृहितक :– गृहितक यह संशोधन की आधारशीला है। प्रस्तुत निबंध में निम्नानुसार परिकल्पनाओं पर आधारित है।

1. ग्रामीण जनता की आर्थिक एवं सामाजिक स्थिती असंतोष की जनक है।

2. ग्रामपंचायतों के उत्तरदायित्वों अधिकारों एव कार्यों की असमाधानकारक कार्यप्रणाली के कारण ग्रामीण विकास नीतियों के प्रति जन उदासिनता की प्रवृत्ती पनप रही है।

3. जिला परिषद, पंचायत एवं ग्रामपंचायतों के मध्य अंर्तसंबंध एव समन्वय का अभाव के चलते ग्रामीण विकास योजनाओं का कियान्वय नहीं हो पा रहा है।

4. ग्राम पंचायत द्वारा ग्रामीण जनता के आर्थिक विकास को बढ़ावा मिल रहा है।

5. महिला मतदाताओं की राजनीतीक सहभागीता बढ़ती जा रही है।

6. ग्रामीण मतदाताओं की राजनीतीक जागृती का प्रमाण बढ़ता जा रहा है।

7. ग्रामीण मतदाताओं के राजकीय, सामाजिकरण, राजनीतीक जागृति, राजनीतिक सहभागीता या राजनीतीक नेतृत्व पर उनकी शैक्षणिक एवं आर्थिक परिस्थितीयों का प्रभाव पड़ता है।

8. ग्रामीण जन सहभागीता के कारण सुधार की संभावनाएँ बढ़ रही है।

9. ग्राम पंचायत ग्रामीण क्षेत्र में व्याप्त भूख, गरीबी, कुपोषण, आर्थिक भेदभाव, शोषण का उन्मूलन करने में आर्थिक समस्याओं पर सफलता पा रहीं हैं।

10. ग्रामीणों में प्रवासी प्रवृत्ति एवं पलायन को सिर्फ पंचायत ही रोक सकतीं हैं।

11. ग्रामीण क्षेत्रों की उन्नती के लिए आर्थिक स्वालंबन पर जोर देना जिससे आर्थिक विकास संभव हो सके।

अध्ययन पध्दती एंव प्रमुख प्रश्नः– इसमे प्राथमिक एंव व्दितीयक पध्दति से आंकडो का संग्रह कर अध्ययन किया गया। ग्रामीण स्वशासन के वर्तमान अध्ययन मे पंचायती राजव्यवस्था के वर्तमान अध्ययन में पंचायती राज व्यवस्था के लिए गोंदिया जिले में क्रमशः दो श्रेणी उत्तरदाताओं का चयन किया जिनमें पंचायती राज की राजनीतिक चेतना के विकास पर प्रभाव व संपूर्ण ग्रामीण विकास में योगदान को समझने के लिए निम्न तालिका 1 और 2 का प्रयास किया गया है।

तालिक संख्या 1

सर्वेक्षित पंचायत राज सदस्य

तहसील	जिल्हा परिषद सदस्य		पंचायत समिती सदस्य		सरपंच		पंच		कुल योग
	पु.	म.	पु.	म.	पु.	म.	पु.	म.	
तिरोडा	2	1	4	3	4	2	3	1	20
गोरेगॉव	1	1	5	3	4	2	3	1	20
गोंदिया	2	1	4	3	4	2	3	1	20
आमगॉव	1	1	5	3	4	2	3	1	20
सालेकसा	1	1	2	1	2	1	1	1	10
अर्जुनी मोर.	1	1	3	3	4	2	3	1	20
सडक अर्जुनी	1	1	3	3	4	2	3	2	20
देवरी	1	1	3	3	4	2	3	2	20
योग	10	08	33	22	30	15	22	10	150

उपरोक्त तालिका क्. 1 में सर्वेक्षण के लिए चयनीय 150 पंचायती राज सदस्यों मे 95 पुरूषों एंव 55 महिला सदस्यों को शामिल किया गया।

तालिका संख्या 2

पंचायती राज सदस्य एंव ग्रामीण जन समुदाय

तहसील	जनप्रतिनिधी		ग्रामीण जनसमुदाय	
	गांव	स. संख्या	गांव	स. संख्या
तिरोडा	04	20	02	40
गोरेगॉव	04	20	02	40
गोंदिया	04	20	02	40
आमगॉव	04	20	02	40
सालेकसा	02	10	02	20
अर्जुनी मोरगांव	04	20	02	40
सड़क अर्जुनी	04	20	02	40
देवरी	04	20	02	40
योग	**30**	**150**	**16**	**300**

तालिका क्. 2 मे उत्तरदाताओं का चयन करते समय सभी वर्गो के प्रतिनिधित्व जैसे जाति, लिंग, वर्ग, धर्म एंव आर्थिक स्थिती को ध्यान में रखा गया।

जिले मे सन 1952 के प्रथम संसदीय चुनाव हुये और वर्तमान में जिले मे एक संसदीय चुनाव क्षेत्र के साथ–साथ 04 विधानसभा क्षेत्र भी है। जिले में 8 तहसीलें है तथा वही तहसीलें, पंचायत समिती का प्रतिनिधित्व भी करती है। वर्तमान में जिले मे 52 जिला परिषद वार्ड है।

जिसमें से प्रत्येक वार्ड मे एक सदस्य का चुनाव होता है। जैसा कि तालिका क्र. 3 मे दिखाई देता है।

तालिका संख्या 3

क्र. सं.	श्रेणी	सिटे
1	पंचायत समिती	08
2	जिला परिषद सदस्य	52
3	पंचायत समिती वार्ड	104
4	ग्राम पंचायत	556
5	पंचायत वार्ड	4,519

ग्रामीण स्वशासन की विकास में भूमिका को स्पष्ट करने के लिए पंचायती राज सदस्यों से प्रश्नावली के माध्यम से प्रश्न पुछे गए। जैसे पंचायती राज सदस्यों का राजनीतिक दल से जुड़ाव पंचायत मे किन–किन क्षेत्रों मे विकास हुआ, पंचायती राज संस्थाओं में कार्यरत कर्मचारीयों एंव अधिकारीयों का सहयोग क्षेत्र में पंचायतो के व्दारा संचालित योजनाओं एंव उनकी गुणवत्ता परखने की प्रकिया बजट आवंटन एंव उसकी पर्याप्तता, आय–व्यय का लेखा–जोखा कौन करता है। बैठकों का आयोजन एंव उसमें भागीदारी, ग्रमवासीयों की सहभागीता आदि प्रश्न पूछे गये। इसी प्रकार ग्रामीण स्वशासन व्दारा विकास की भूमिका को जानने के लिए ग्रामीण जनसमुदाय से मुख्य रूप से जो प्रश्न पूछे गये वे है – पंचायतो व्दारा गत वर्षो में किये गये विकास कार्यो की रूपरेखा, ग्राम पंचायत बैठको में लिये जाने वाले निर्णयों मे ग्रामजन की भागीदारी, पंचायतराज व्यवस्था में ग्राम में परिवर्तन, महिला, जनप्रतिनिधियों की भूमिका, वर्तमान में संचालित योजनाओं आदि से संबंधित जानकारी आदि।

सुझाव एंव उपाययोजना :– शोध विश्लेषण से स्पष्ट है की पंचायती राज व्यवस्था से ग्रामीण विकास तथा ग्रामीण परिवेश में राजनीतिक चेतना पर सकारात्मक प्रभाव पड़ा है, यद्पी इस व्यवस्था की अपनी कमियॉ व दुर्बलताऍ है। फिर भी यह ग्रामीण जीवन का अनिवार्य हिस्सा बन गया है। वर्तमान शोध के निष्कर्षो तथा अन्य अध्ययन के आधार पर गोंदिया पंचायती राज व्यवस्था को सक्षम और सबल करने के लिए कुछ सुझाव प्रस्तुत है।

A) जनप्रतिनिधियों के लिये :–

1. केन्द्र और राज्य सरकार की तरह ग्राम पंचायत में भी कानून बनाने कियान्वयन करने तथा न्याय के लिए स्पष्ट विभाजन की आवश्यकता है।

2. पंचायत राज जनप्रतिधियों को उसी प्रकार से जुडें वेतन भत्ते एंच पेंशन दी जाए जिस प्रकार सांसदो एंव विधायको को दिए जाती है।

3. ग्राम स्तर की विकास योजनाओं एंव कार्यक्रम तैयार करने का उत्तरदायीत्व पंचायती राज संस्थाओं की दिया जाना चाहिए।

4. पंचायतो व्दारा किये गए कार्यो में पार दर्शीता होनी चाहिए जिससे लोगों में इन संस्थाओं के प्रति विश्वास एंव सहभागीता बढ़े।

5. सांसदो एंव विधायकों की भांती जिला प्रमुख समिती प्रधान एंव सरपंच को भी अपने क्षेत्र के विकास के लिए कुछ धनराशी प्राप्त होनी चाहीए।

6. यदि ग्रामसभा को वास्तव में सक्षम एंव सशक्त करना हैं तो जाति और गुट की संकुचित भावनाओं को उपर उठाने की आवश्यकता है।

7. ग्रामीण जनसंख्या का 50 प्रतिशत भाग महिलाऍ है जो रूढीयों और रीतिरिवाजों के कारण अभी भी घर की चार दिवारीयों के अंदर है, उनकी सकिय भागीदारी के लिये ग्रामीण नेतृत्व की पहल करने की आवश्यकता है।

8. ग्राम की बैठक के लिए 15 दिन पहले ही सुचना भिजवा देनी चाहिए और इन बैठको में सचिव, सरपंच एंव पंच की उपस्थिती को अनिवार्य किया जाना चाहिए।

9. ग्राम सभा की सिफारिशों को पंचायतो व्दारा गंभीरता से लिया जाना चाहिए तथा लिये गये प्रस्तावों के अनुरूप ही विकास कार्य होने चाहिए।

10. पंचायत राज संस्थाओं से जुडे जनप्रतिनिधियों अधिकारीयों कर्मचारीयों के लिए राज्य क्षेत्र, जिल्हा और ग्रामस्तर पर नियमित प्रशिक्षण की व्यवस्था होनी चाहिए।

11. किसी भी योजना के सफल कियान्वयन के लिये जनप्रतिनिधीयों और लोक सेवकों के आपसी सहयोग के लिये समन्वय समितीयों का निर्माण किया जा सकता है।

12. ग्रामीण विकास से संबधीत योजनाओं की धनराशी सीधे ग्राम पंचायत को भेजी जानी चाहिए।

B ग्रामीण जनसमुदाय के लिये सुझाव :–

1. ग्रामीण विकास के लिये आवश्यक योजनाओं के लिए उन्हे पहल करनी चाहिये। सरकार की भूमिका मार्गदर्शक , सहयोग और वित्तीय सहायता तक ही सिमीत रहे तो बेहतर है।

2. सामाजिक कुरीतियों और अंधविश्वास से धीरे–धीरे इनसे ग्रामवासियों को स्वयं को मुक्त करना होगा।

3. महिलाओं की सशक्त राजनीतिक भागीदारी तभी संभव हो सकती है जब संपूर्ण ग्रामीण जनसमुदाय के दृष्टीकोन में सकारात्मक परिवर्तन आयें।

4. समाज का पिछडें वर्गो और जातियॉ सदियों से हाशिये पर उपेक्षीत जीवन जिया है, उसके प्रति मानविय व्यवहार की आवश्यकता है।

5. विकास की नयी योजनाओं की जानकारी एंव राज्य, राष्ट्र एंव अंर्तराष्ट्रीय घटनाओं की जानकारी के लिए ग्राम स्तर पर ग्राम पुस्तकालय शुरू कर समाचार पत्र एंव विभिन्न पत्र–पत्रीकाओं को शुरू किया जाना चाहिए।

निष्कर्ष :– उपरोक्त सुझाव व्यापक है जिनका क्रियान्वयन एक दिन में एक साथ संभव नहीं है लेकिन लक्ष्य सामने हो और स्पष्ट है तो मार्ग स्वंय ही प्रशस्त हो जाता है।

संदर्भग्रंथ सुची :–

1. राम एम.एन. लोकतंत्र एंव दलगत राजनीति द रेडिकल हयूमनिस्ट.

2. राकेश विजेन्द्र : पंचायती राज : आशाएँ और आशंकाएँ कुरूक्षेत्र नई दिल्ली.

3. शर्मा अशोक, भारत में स्थानीय प्रशासन, आर.बी.एस.ए. पब्लिशर्स जयपूर.

4. डॉ. राठोड गिरिवरसिंह 'भारत में पंचायत राज' पंचशिल प्रकाशन जयपूर.

5. डॉ. पंत डी.सी. भारत से ग्रामीण विकास कॉलेज बुक डिपो जयपूर.

6. डॉ. थानवी एंव मजुला विकास की गंगा ग्राम सभा अनामय प्रकाशन जयपूर.

7. कटारिया सुरेन्द्र : ग्रामिण विकास एंव पंचायती राज, आर.बी.एस.ए. पब्लिशर्स जयपूर.

विश्व भाषा के रुप में हिन्दी

प्रा. डॉ. राजेन्द्र मालोकर, 'हिन्दी विभागाध्यक्ष' श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय, तुलसीबाग रोड, रेषिमबाग, नागपुर

हिन्दी हर प्रकार से एक सम्पन्न, सामर्थ्यवान सम्पर्क भाषा है इसमें कोई दोराय नहीं। हिन्दी भाषा की शब्द संपदा अंग्रेजी भाषा के मुकाबले काफी अधिक है। भारत में आज भी अभिव्यक्ति का श्रेष्ठ व प्रभावशाली माध्यम हिन्दी ही है। वस्तुतः हिन्दी विश्व भाषा होने का सामर्थ्य रखती है किन्तु अपने ही देश में इसकी शासकीय स्तर पर उपेक्षा हो रही है। हिन्दी राष्ट्रीय स्वाभिमान का प्रतीक है। जब मारीशस, फिजी, गुयाना आदि देशों में हिन्दी बोली जाती है और विश्व के विभिन्न देशों के विश्वविद्यालयों में इसे पढाया जाता है तो उसकी इतनी अवहेलना क्यों ? हिन्दी को समग्र देश की जनभाषा के रूप में देखा और स्वीकार किया जाना चाहिए। आश्चर्य इस बात का है कि जहॉ विदेशी चाव से हिन्दी सीख रहे हैं वहीं हम अपनी भाषा से दुराव रखते हैं। जरूरत इस बात की है कि अंग्रेजी भाषा का मोह त्यागकर हिन्दी को रोजी–रोटी से जोडा जाए।

'निज राष्ट्रचेतना, निज भाषा, स्वाभिमान सभी का होता है
अभिव्यक्त राष्ट्र की भाषा में, संज्ञान, सभी का होता है।।

भारत वर्ष की प्रत्येक भाषा की अपनी आन–बान और शान है, अपना स्वाभिमान है किन्तु इन सब भाषाओं को जोडनेवाली एक स्वर्णिम कडी है हिन्दी। यदि हम भाषाओं के माध्यम से भारतवर्ष की एकता सुनिश्चित करना चाहते हैं तो हिन्दी के प्रति हमारे जो कर्तव्य हैं, उनको पूरा करने में एक नई तेजस्विता अपेक्षित है। हमारे देश की विविधता में एकता है। आप भारत की सभी भाषाओं के स्वरुप को देखिए, वह अलग–अलग है। उनकी बोलने की प्रक्रिया अलग–अलग है, लेकिन सभी भाषाओं में जो एक आत्मा है, वह भारतीय आत्मा है। उसमें एक ही सुगंध है, वह हमारे भारत की संस्कृति, सभ्यता और अस्मिता की, इसीलिए हम विविधता में एकता की एक सशक्त मिसाल विश्व के लिए बने हुए हैं।

हिन्दी की नियति है कि उसे संस्कृति के चिंतन को प्राप्त करने का अधिकार विरासत में मिला है। हमारा भक्तिकाल का आन्दोलन, जो हमारी संस्कृति में वर्णित है, श्रेष्ठ चिंतन का निचोड है, जिसने इस देश के जन–जन को झंकृत कर दिया था, आन्दोलित कर दिया था और प्रतिकूल परिस्थितियों का सामना करने की एक अटूट शक्ति पैदा कर दी थी। वह हिन्दी आधुनिक काल में स्वतंत्रता आन्दोलन की भाषा बन गई। इसी भाषा को मैथिलीशरण गुप्त ने जब अपने काव्य के माध्यम से कहा था –

'हम कौन थे, क्या हो गए हैं और क्या होंगे अभी,
आओ विचारें आज मिलकर ये समस्याएँ सभी।'

तो उन्होंने हमारी पूरी मानसिकता को झकझोरने का प्रयत्न किया था। जब राष्ट्रीय कवि माखनलाल चतुर्वेदी ने अपने विचारों को वाणी देते हुए कहा था –

'मुझे तोड लेना वनमाली, उस पथ पर देना तुम फेंक,
मातृभूमि पर शीष चढाने, जिस पथ जावे वीर अनेक।'

तो उन्होंने इस देश की युवा–शक्ति को आन्दोलित कर देश के प्रति अपने कर्तव्य के लिए झकझोर दिया था। जब महाकवि बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' ने अपनी अमर कृति में कहा था –

'कवि कुछ ऐसी तान सुनाओ, जिससे उथल–पुथल मच जाए।'

तो समूचा साहित्य देश की राष्ट्रीयता का प्रतीक बन गया था। यह सचमुच आश्चर्यजनक है कि हम एक अरब से ज्यादा भारतीय जिस हिन्दी को राजभाषा बनाने के प्रति उदासीन रहे हैं उसे सिंगापुरवासियों ने उत्साह से अपनाया है। वहॉ की कुल आबादी में यों तो भारतीयों की तादाद केवल छह प्रतिशत है लेकिन फिर भी वहॉ हिन्दी का आकर्षण

दिनोंदिन बढता ही जा रहा है। इसका एकमात्र कारण भारत में नौकरी कर पाने की इच्छा नहीं है बल्कि सिंगापुर के युवा मानते हैं कि हिन्दी भाषा अन्तरराष्ट्रीय होती जा रही है। अंग्रेजी और चीनी के बाद हिन्दी ही विश्व की प्रमुख भाषा है। हमारे संविधान के अनुच्छेद 346 {1} के अनुसार हिन्दी संघ की राजभाषा है। 14 सितम्बर, 1949 को संविधान सभा द्वारा पारित यह प्रस्ताव आज तक पूरी तरह लागू नहीं हो पाया। संविधान निर्माताओं ने तब यह प्रावधान रखा था कि अगले 15 वर्षों तक अंग्रेजी भाषा का प्रयोग संघ के सभी सरकारी कार्यों के लिए जारी रहेगा। यह प्रावधान ऐसा जोंक की तरह चिपका कि अंग्रेजी भाषा 65 साल बाद भी नहीं हटी और हिन्दी को उसका न्यायोचित हक नहीं मिल पाया। वह अनुवाद की भाषा बनी रह गई। वस्तुतः हर सरकारी काम मूलतः हिन्दी में होना चाहिए। अंग्रेजी की हैसियत एक विदेशी भाषा की रहे। वह फ्रेंच, जर्मन या रूसी भाषा की भॉंति ऐच्छिक अध्ययन की भाषा होनी चाहिए।

हिन्दी हर प्रकार से एक सम्पन्न, सामर्थ्यवान सम्पर्क भाषा है इसमें कोई दोराय नहीं। हिन्दी भाषा की शब्द संपदा अंग्रेजी भाषा के मुकाबले काफी अधिक है। भारत में आज भी अभिव्यक्ति का श्रेष्ठ व प्रभावशाली माध्यम हिन्दी ही है। वस्तुतः हिन्दी विश्व भाषा होने का सामर्थ्य रखती है किन्तु अपने ही देश में इसकी शासकीय स्तर पर उपेक्षा हो रही है। हिन्दी राष्ट्रीय स्वाभिमान का प्रतीक है। जब मारीशस, फिजी, गुयाना आदि देशों में हिन्दी बोली जाती है और विश्व के विभिन्न देशों के विश्वविद्यालयों में इसे पढाया जाता है तो उसकी इतनी अवहेलना क्यों ? हिन्दी को समग्र देश की जनभाषा के रूप में देखा और स्वीकार किया जाना चाहिए। आश्चर्य इस बात का है कि जहॉं विदेशी चाव से हिन्दी सीख रहे हैं वहीं हम अपनी भाषा से दुराव रखते हैं। जरूरत इस बात की है कि अंग्रेजी भाषा का मोह त्यागकर हिन्दी को रोजी–रोटी से जोडा जाए। यह भ्रम दूर हो जाना चाहिए कि अंग्रेजी भाषा का जानकार ही विद्वान होता है। जब सिंगापुर जैसे देश की जनता हिन्दी भाषा अपना सकती है तो हम क्यों नहीं ? हमें चिंता होती है कि हमारा बच्चा आनेवाले समय में किस भाषा में बात करेगा। आज हमारे लिए संक्रमण काल का समय है। आज न तो हम अंग्रेजी भाषा ठीक से बोल पाते हैं और न शुद्ध हिन्दी भाषा ही बोल लेते हैं। आज हम हिंग्रेजी भाषा बोल रहे हैं, हमारे वाक्यों में आधे शब्द हिन्दी भाषा के और आधे शब्द अंग्रेजी भाषा के होते हैं। हम दरअसल भाषाई दृष्टि से मिलावट और प्रदूषण के शिकार हो रहे हैं। अंग्रेजी विश्व भाषा है यह दलील उन देशों के नेता देते हैं जहॉं ब्रिटेन का राज था, जहॉं फ्रांस या हॉलैण्ड का राज्य था वहॉं इस 'विश्वभाषा' की पूछ नहीं है। भारत में अंग्रेजी भाषा की तरह वहॉं फ्रांसीसी और डच भाषा का आधिपत्य रहा है। बात समृद्ध और विश्वभाषा की नहीं है, बात है भाषागत गुलामी की। आप जिसके गुलाम थे, उसी की भाषा को अपनाए हुए हैं। भारत का जन–जन हिन्दी भाषा जानता है, हिन्दी भाषा से प्रेम करता है और अपना काम हिन्दी भाषा से ही चलाता है। जब वह बद्रिकाश्रम से लेकर कन्याकुमारी तक यात्रा करता है या कच्छ से लेकर कामरूप तक जाता है, चाहे वह किसी भी भाषा का भाषी हो, वहॉं तीर्थ स्थानों में हिन्दी भाषा से उसका काम चल जाता है। क्या यह पक्का सबूत नहीं है कि हिन्दी हमारे लिए बहुत बडे काम की भाषा है ? विदेशों में लोग जानने लगे हैं कि अगर हमें भारत को जानना है, वहॉं अपना व्यापार करना है तो हिन्दी भाषा के माध्यम से ही उसके इतिहास को, उसकी संस्कृति को, उसके आचार–विचार को हम जान सकते हैं।

भाषा के स्तर पर विषमता की बात बेमानी है, यह बुद्धिजीवियों के दिमाग की उपज है, मत–भेद, मन–भेद, विभिन्नताऍं और समस्याऍं बुद्धिजीवियों के मन की खुराफत हैं। जनसाधारण के लिए हिन्दी भाषा की कोई समस्या नहीं है। भारत के कुंभ के मेले में उत्तर से दक्षिण और पूर्व से पश्चिम के लोग ही नहीं, विदेशी भी बडे सहज भाव से हिन्दी भाषा के सहारे मेले का सुख प्राप्त करते हैं। कोई विज्ञापन नहीं, तो भी करोडों की तादाद में लोग हिन्दी भाषा बोलकर एक दूसरे से मिलते हैं, विचार–विमर्श करते हैं। हम यह जानते हैं कि भारतीय भाषाओं का संक्रमण और संस्कृत शब्दों की उपस्थिति आज बर्मा, मलेशिया, इंडोनेशिया, श्रीलंका, सूरीनाम, गुयाना, त्रिनिदाद, सूडान, फीजी तक की भाषाओं में दिखाई देती है। भारतीय भाषाओं के शब्द बडे ही सहज रूप में हिन्दी भाषा में चले जा रहे हैं। दक्षिण की भाषाओं, तमिल, तेलगु, मलयालम और कन्नड के भजन आप रेडिओ या अन्य माध्यम पर सुनिए तो आपको बहुत सारे शब्द यों ही मिल जाऍंगे, जो हिन्दी में बोले जाते हैं। तो जब हिन्दी इतने व्यापक स्तर पर प्रचलित व समृद्ध भाषा है तो यह प्रश्न कहॉं उठता है कि इसकी लोकप्रियता, इसकी क्षमता में कोई कमी है। भाषाविज्ञान और व्याकरण की दृष्टि से भारतीय भाषाओं में बहुत समानता है। हिन्दी भाषा के अखिल भारतीय महत्व का पहला कारण यह है कि वह भारत की सबसे बडी जाति की भाषा है। दूसरा कारण यह है कि उत्तर भारत, बंगाल, गुजरात और महाराष्ट्र तक की भाषाओं और हिन्दी के शब्द भंडार में इतनी ज्यादा समानता है कि लोग उन्हें आसानी से समझ लेते हैं। तीसरा कारण यह है कि शिक्षा तथा प्रचार आदि कार्य में हिन्दी भाषा सहायता करती हैं। चौथा और सबसे महत्त्वपूर्ण कारण यह है कि हिन्दी भाषा जानने और समझने वाले मजदूर मुंबई, कलकत्ता जैसे बडे–बडे महानगरों में भारी संख्या में आसानी से मिलते हैं।

हिन्दी आज भारत तक ही सीमित नहीं, बल्कि विश्व के विराट फलक पर अपने अस्तित्व को आकार दे रही है और एक विश्व भाषा के रूप में तेजी से उभर रही है। हिन्दी मात्र एक भाषा ही नहीं, भारतीय संस्कृति की सबल, समर्थ और सशक्त संवाहिका है जो विदेशों में बसे करोडों की संख्या में प्रवासी भारतीयों और भारतीय मूल के लोगों के बीच आत्मीयता के सीधे सूत्र स्थापित करने और उन्हें भारत, भारतीयता तथा भारतीय संस्कृति से निरंतर जोडे रखने में एक सशक्त माध्यम का काम कर रही है। इसी में वे अपनी अस्मिता की पहचान भी पाते हैं। आइए, आज हम इंडिया को भारत बनाने का दृढ संकल्प करें और इस देश की अस्मिता, देश की सोच, देश के चिन्तन के साथ गहराई से जुडने का प्रयत्न करें। हिन्दी भारत देश की भाषा है, वह सबको जोडती है। आज के समय की यह जरूरत है कि उसे विश्वभाषा के रूप में मजबूत करें।

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657